

**Установа адукацыі  
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”**

**Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства**

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)**

Электронны вучэбна-метадычны комплекс  
для студэнтаў філалагічнага факультэта  
спецыяльнасці 6-05-0321-02 Інфармацыя і камунікацыя

Брэст  
БрДУ імя А. С. Пушкіна  
2025

УДК 811.161.3(075.8)  
ББК 81.411.3я73  
Б 43

*Складальнікі:*

кандыдаты філалагічных навук, дацэнты **Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук**

*Рэцэнзенты:*

кафедра лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый УА “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”

дацэнт кафедры беларускага і рускага літаратуразнаўства і журналістыкі УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт **С. С. Клундук**

**Беларуская мова (прафесійная лексіка):** электрон. вучэб.-метадыч. комплекс для студэнтаў спецыяльнасці 6-05-0321-02 Інфармацыя і камунікацыя / Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; склад. Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2025. – **URL:**

Электронны вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” і можа быць выкарыстаны пры правядзенні лекцыйных і практычных заняткаў, для падрыхтоўкі прамежкавай атэстацыі і ацэнкі ўзроўню засваення дысцыпліны студэнтамі філалагічнага факультэта спецыяльнасці 6-05-0321-02 Інфармацыя і камунікацыя.

Распрацавана ў фармаце pdf.

**УДК 811.161.3(075.8)**  
**ББК 81.411.3я73**

Тэкставае вучэбнае электроннае выданне

Сістэмныя патрабаванні: тып браўзера і версія любыя; хуткасць падключэння да інфармацыйна-тэлекамунікацыйных сетак любая; дадатковыя надстройкі да браўзера не патрабуюцца.

© УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 2025

## ЗМЕСТ

<b><u>УСТУП</u></b> .....	4
<b><u>ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ</u></b> .....	6
<b><u>ПРЫКЛАДНЫ ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН</u></b> .....	9
<b><u>ТЭАРЭТЫЧНЫ МАТЭРЫЯЛ</u></b> .....	10
Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” .....	10
Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы .....	17
Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму .....	35
Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення .....	44
Тэма 5. Навуковы стыль .....	48
Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль .....	53
Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення .....	57
<b><u>МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ</u></b>	
Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” .....	72
Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы .....	74
Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму .....	79
Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення .....	88
Тэма 5. Навуковы стыль .....	91
Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль .....	92
Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення .....	93
<b><u>МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ</u></b> .....	99
<u>Пытанні да заліку</u> .....	99
<u>Кантрольны тэст</u> .....	100
<b><u>СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ І РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ</u></b> .....	104
<b><u>ДАДАТАК</u></b> Узоры афармлення спіса літаратуры .....	107

## УСТУП

Сучасная канцэпцыя падрыхтоўкі спецыялістаў заснавана на сусветнай гуманістычнай тэндэнцыі захавання і развіцця нацыянальна-культурнай самабытнасці народаў, найважнейшым элементам якой выступае нацыянальная мова. Ва ўмовах білінгвізму ў Рэспубліцы Беларусь ад устаноў адукацыі патрабуецца рыхтаваць не проста спецыяліста, а камунікатыўна развітую асобу, якая на дастаткова высокім узроўні магла б наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійнай (і не толькі) сферы.

Вывучэнне дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” з’яўляецца абавязковым пры атрыманні вышэйшай адукацыі і накіраванае на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказваць любую думку, спрыяць павышэнню грамадскага прэстыжу беларускай літаратурнай мовы.

Мэта электроннага вучэбна-метадычнага комплексу “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” – дапамагчы ў арганізацыі самастойнай працы студэнтаў пры засваенні дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, а таксама пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў і заліку. Распрацоўка будзе садзейнічаць вырашэнню асноўных задач вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;

- пашырыць у студэнтаў сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;

- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;

- выхоўваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі, імкнення да далейшага ўзбагачэння беларускай мовы;

- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае такія раздзелы, як “Змест вучэбнага матэрыялу”, “Тэарэтычны раздзел”, “Матэрыялы да практычных заняткаў”, “Пытанні для кантролю ведаў”, “Спіс літаратуры”, “Кантрольны тэст”, дадатак.

У тэарэтычным раздзеле комплексу ў адпаведнасці з тэмамі праграмы дысцыпліны асвятляюцца асноўныя пытанні гісторыі развіцця

беларускай мовы, асаблівасці лексічнай сістэмы, спецыфіка тэрміналагічнай лексікі, даецца характарыстыка білінгвізму і моўнай інтэрферэнцыі, аналізуюцца функцыянальныя стылі, адметнасці маўленчага этыкету і культуры зносін беларусаў.

У раздзел “Матэрыялы да практычных заняткаў” уключаны пытанні і заданні, якія прадугледжваюць разнапланавую працу студэнтаў з тэрміналагічнай лексікай, тэкстамі, са слоўнікамі рознага тыпу, з дадатковай літаратурай, з заданнямі на развіццё творчых здольнасцей. Яны дапамагаюць выхоўваць у студэнтаў пачуццё нацыянальнай і асабістай самапавагі, любоў да мастацкага слова, да духоўнай і інтэлектуальнай культуры беларусаў. Матэрыялы заданняў прафесійна арыентаваныя, грунтуюцца на галіновай і агульнанавуковай тэрміналогіі.

Дапаможнікі, пададзеныя ў спісе літаратуры, могуць быць выкарыстаны студэнтамі падчас самастойнай падрыхтоўкі да практычных заняткаў і заліку.

Для кантролю ведаў студэнтаў прапанаваны пытанні і кантрольны тэст.

Узоры афармлення спіса літаратуры, прадстаўленыя ў дадатку, будуць садзейнічаць замацаванню навыкаў правільнага афармлення бібліяграфічнага спіса пры падрыхтоўцы такіх навуковых тэкстаў, як рэферат, даклад, курсавая і дыпломная працы.

Планавая колькасць аўдыторных гадзін па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” – 34 гадзіны: 4 лекцыйныя і 30 практычных. Усяго па дысцыпліне – 54 гадзіны.

ЭВМК “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” распрацаваны на аснове Адукацыйнага стандарту вышэйшай адукацыі для спецыяльнасці 6-05-0321-02 “Інфармацыя і камунікацыя”, вучэбнай праграмы ўстановы адукацыі па вучэбнай дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для спецыяльнасцей універсітэта Р№ УД-01-021-23/вуч., зацверджанай 05.07.2023, і вучэбнага плана Р№ Філ-6-003-23/вуч. для спецыяльнасці 6-05-0321-02 “Інфармацыя і камунікацыя”, зацверджанага 23.02.2023 г.

[Да зместу](#)

## ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

**Тэма 1.** Уводзіны ў дысцыпліну “**Беларуская мова (прафесійная лексіка)**”. Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.

Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVI стст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX ст. Беларуская мова ў часы Расійскай імперыі. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст.

**Тэма 2.** **Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы.** Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная). Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.

З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20–30 гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках, у слоўніках іншамоўных слоў.

Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гадоў XX ст.

**Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.** Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне форм ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне элятыўных форм у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы.

Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

**Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення.** Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны).

Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы, (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцылярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю і яго характэрныя асаблівасці.

Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаемапранікненне стыляў.

**Тэма 5. Навуковы стыль.** Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна яго пісьмовая форма ў выглядзе маналогі, лагічная паслядоўнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу).

Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважнае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць

формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка мы, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складаназалежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамі і інш.).

Паняцце аб падмове навук: матэматыкі, хіміі, эканомікі, права і г.д. Рэальны слоўнік кожнай падмовы. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы).

Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.), агульныя патрабаванні да напісання і афармлення іх.

Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.

Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

**Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль.** Асноўныя рысы афіцыйна-справовага стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі).

Моўныя сродкі афіцыйна-справовага стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзяслоўнага кіравання, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі. Выкарыстанне безасабовых канструкцый).

Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя пісьмы і інш.), правілы іх напісання і афармлення.

Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загалавак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выказаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў.

Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

**Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення.** Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне.

Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, вобразнасць.



Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення.

Тэхніка і выразнасць маўлення (голас і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.). Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці.

Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

### Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва тэмы	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	<u>Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”</u> .	2	2
2	<u>Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы.</u>	2	6
3	<u>Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму</u>		8
4	<u>Функцыянальныя стылі маўлення</u>		2
5	<u>Навуковы стыль</u>		4
6	<u>Афіцыйна-справавы стыль</u>		4
7	<u>Культура прафесійнага маўлення</u>		4
	<b>Усяго</b>	4	30

Да зместу

## ТЭАРЭТЫЧНЫ МАТЭРЫЯЛ

### Тэма 1. УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Змест дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” арыентуе на практычнае авалоданне беларускай мовай у спецыяльнай сферы, на асэнсаванне асаблівасцей беларускай мовы ў сістэме іншых моў, усведамленне беларускай мовы як базавай каштоўнасці беларускай нацыянальнай культуры і нацыянальнай самасвядомасці народа. Вывучэнне дысцыпліны накіравана на пашырэнне кругагляду, станаўленне асобы і фарміраванне светапогляду, што звязана з эфектыўнасцю будучай прафесійнай дзейнасці спецыялістаў.

Раскрыццё зместу і тэматычнае нападўненне вучэбнага прадмета “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” забяспечваецца праз сувязь з такой дысцыплінай, як “Гісторыя беларускай дзяржаўнасці”, і павінна сістэматызаваць і паглыбіць веды студэнтаў па гісторыі фарміравання і развіцця беларускай народнасці і мовы, каб павысіць іх моўную культуру і падрыхтаваць да выкарыстання беларускай мовы ў прафесійнай дзейнасці.

Падрыхтоўка пісьмовых рэфератаў і вусных паведамленняў паводле вызначанай тэматыкі прадугледжвае знаёмства з навукавай, навукова-папулярнай і хрэстаматыйнай літаратурай.

Засваенне і прафесійнае прымяненне сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае на мэце фарміраванне не толькі сацыяльна-прафесійных кампетэнцый – выпрацоўку і замацаванне практычных уменняў і навыкаў карыстання яе вуснай і пісьмовай формамі, але і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый – развіццё моўна-эстэтычнага густу і творчага патэнцыялу асобы. Важным кампанентам вучэбнай дысцыпліны з’яўляецца актыўнае далучэнне да спадчыны славетых беларусаў, якія ў розныя гістарычныя эпохі праявілі сябе ў беларускай навуцы, мастацтве, літаратуры.

### **Мова і соцыум**

Мова ў будзённым разуменні – неад’емная ўласцівасць чалавека. Гэта настолькі звыклая з’ява, якая суправаджае чалавека ўсё яго жыццё, што рэдка хто з нас задумваецца над яе сутнасцю. Як правіла, мова ўспрымаецца як нешта само сабою дадзенае, як і здольнасць хадзіць, дыхаць, бачыць. Уявіць сённяшняе жыццё без мовы немагчыма. Усе тыя сувязі, якія існуюць паміж людзьмі, цалкам грунтуюцца на мове.

Дзякуючы мове мы можам карыстацца ўсімі назапашанымі чалавецтвам на працягу гісторыі ведамі.

Мова – адметная форма культуры народа, у ёй найперш выяўляецца духоўная самабытнасць пэўнай грамадскай супольнасці людзей. Як катэгорыя сацыяльная, яна з’яўляецца неабходнай умовай існавання грамадства, тым падмуркам, на якім яно трымаецца, паколькі мова – галоўны сродак зносін людзей, важны кансалідуючы элемент любога грамадства, якім ахоплены ўсе сферы духоўнага і матэрыяльнага жыцця. З аднаго боку, без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б зразумець адно аднаго, наладзіць вытворчасць, свой побыт і выжыванне, з другога, без грамадства сама мова таксама існаваць не можа.

Як галоўны і ўніверсальны сродак зносін паміж людзьмі, як сродак назапашвання, апрацоўкі, перадачы разнастайнай інфармацыі пра знешні свет мова з’яўляецца цалкам грамадскай з’явай. У той жа час рэальная мова існуе, функцыянуе і як індывідуальная з’ява, ужываецца менавіта асобнымі людзьмі, выражае думкі, пачуцці, адносіны да сказанага, намеры кожнага канкрэтнага чалавека.

Як жа вызначаецца навукай сутнасць (існасць) мовы?

Мова як адна з найбольш таемных сусветных загадак ужо не адно тысячагоддзе з’яўляецца прадметам навуковага асэнсавання. На кожным этапе развіцця лінгвістычнай думкі былі створаны арыгінальныя тэорыі, якія паступова вялі да сучаснага разумення прыроды і сутнасці мовы. Уся іх разнастайнасць звычайна зводзіцца да адказу на пытанні: якой з’явай выступае мова – біялагічнай ці псіхічнай, грамадскай ці індывідуальнай. Кожны з гэтых падыходаў цяпеў ад адасобленасці, аднабаковасці трактоўкі сутнасці мовы і непрымання іншых вучэнняў. Барацьба і развіццё ідэй і меркаванняў прывялі да сучаснага погляду на мову як на складанае аб’яднанне ідэальнага і матэрыяльнага, біялагічнага і псіхічнага, грамадскага і індывідуальнага, як на з’яву, што валодае складанай унутранай структурай.

Так адны навукоўцы разглядалі мову як з’яву выключна біялагічную. Лічылася, што мова закладзена ў самой біялагічнай сутнасці чалавека і перадаецца ў спадчыну. Другія даследчыкі лічылі мову з’явай чыста псіхічнай, адносілі яе да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці. Падобныя сцвярджэнні маюць аднабаковы характар. На самой справе, мова – з’ява і біялагічная, і псіхічная, але ў тым сэнсе, што чалавек валодае біялагічнай прадвызначанасцю да фарміравання мовы, г. зн., што ў ім закладзены псіхафізіялагічны механізм, які забяспечвае магчымасць маўлення. Але рэалізаваць гэтую генетычную здольнасць чалавек можа толькі ў пэўных умовах – пры наяўнасці моўнага акружэння (вядомыя выпадкі, калі маленькія дзеці, пазбаўленыя чалавечых кантактаў, раслі

ў іншым асяроддзі і набывалі звычкі гэтага асяроддзя). Інакш, можна сказаць, што здольнасць гаварыць закладзена ў чалавеку генетычна, але рэалізуецца толькі ў грамадстве. Мова не перадаецца, як іншыя біялагічныя прыкметы, у спадчыну кожнаму канкрэтнаму індывіду. Чалавек вучыцца мове ад іншых людзей, сама па сабе яна не сфарміруецца. Дзіця, незалежна ад нацыянальнасці і генаў бацькоў, пачне размаўляць на той мове, якую чуе з першых дзён жыцця. Біялагічнае ў мове праяўляецца таксама ў тым, што асаблівасці маўлення кожнага чалавека індывідуальныя. Знаёмы голас мы адрозніваем ад мноства іншых галасоў, нават калі і не бачым гаворака. Гэтыя індывідуальныя асаблівасці абумоўлены якраз біялагічным механізмам.

Пры выкарыстанні агульнага сацыяльнага здабытку людзей – мовы – кожны індывідуум уносіць у яе пры маўленні рысы свайго асабістага характару, укладвае ў яе і ўспрымае ў ёй той сэнс, які звязаны з яго ўласным досведам, эрудыцыяй, пачуццямі, ужывае тыповыя для сябе моўныя сродкі, мае пэўныя асаблівасці свайго вымаўлення, суправаджае маўленне характэрнымі для сябе паралінгвістычнымі сродкамі (жэстамі, мімікай, рухамі цела і інш.).

Кожны чалавек валодае не мовай увогуле, а канкрэтнай мовай (мовамі), што належыць пэўнаму народу. У гэтым праяўляецца дваісты характар мовы: з аднаго боку, яна з’ява індывідуальная, бо ўласціва чалавеку, з другога боку, – грамадская (сацыяльная), бо належыць канкрэтнай грамадскай супольнасці. Значыць, адной з адметных дыялектычных супярэчнасцей, якія складаюць саму сутнасць мовы, служыць суіснаванне ў ёй адначасова сацыяльнай і індывідуальнай частак. Прапорцыі паміж гэтымі часткамі ў мове носяць пераменлівы характар, пастаянна мяняюцца ў залежнасці ад мноства фактараў яе ўжывання, напрыклад, у афіцыйна-справавой сферы моўных зносін пераважае сацыяльны кампанент, тады як у сяброўскай гутарцы большую вагу набывае індывідуальны.

Такім чынам, асаблівасці індывідуальнага валодання мовай вызначаюцца фактарамі як біялагічнымі, так і сацыяльнымі. На індывідуальнай мове заўсёды ёсць адбітак сацыяльнасці, паколькі, з аднаго боку, індывідуальная мова не ствараецца нанова, а бярэцца ў гатовым выглядзе, увабраўшы ў сябе сацыяльны вопыт папярэдніх пакаленняў. З другога боку, на фарміраванне індывідуальнай мовы аказвае ўплыў сацыяльны статус яе носьбіта – сям’я, адукацыя, прафесія, моўнае акружэнне, месца жыхарства. Веданне агульнанароднай лексікі, правіл словазмянення і словазлучэння з’яўляецца найбольш абавязковым, тады як пры выбары сінонімаў, варыянтаў вымаўлення дапускаюцца індывідуальныя адхіленні.

## Функцыі мовы

Сутнасць мовы праяўляецца праз *функцыі*, якія яна выконвае. Функцыі мовы з'яўляюцца яе характарыстыкамі, без якіх мова не можа быць сама сабой. Адзінага погляду наконт колькасці і зместу функцый мовы ў лінгвістыцы не дасягнута. Некаторыя даследчыкі вылучаюць больш за 25 функцый мовы і адзінак мовы.

Найважнейшай грамадскай функцыяй мовы з'яўляецца *камунікатыўная*, праз якую мова выступае як універсальны сродак зносін людзей. Мова ўзнікла з патрэб камунікацыі і дае мажлівасць людзям зразумець адно аднаго, арганізаваць сумесную дзейнасць у любых сферах жыцця. І пры гэтым мова застаецца адной з тых сіл, якія забяспечваюць існаванне і развіццё чалавечага грамадства. Праз камунікатыўную функцыю праяўляецца найперш сацыяльны характар мовы. За межамі соцыуму – пры яго знікненні, асіміляцыі іншымі народамі – мова з жывой робіцца мёртвай, як гэта здарылася з лацінскай, прускай, палабскай, скіфскай і многімі іншымі мовамі. Мова аб'ядноўвае, нітуе пэўную народнасць, нацыю ў адзіны сацыяльны арганізм.

Здольнасць слова служыць сродкам намінацыі прадметаў і з'яў рэчаіснасці вызначае яшчэ адну з найважнейшых функцый мовы – *намінацыўную*, праз якую чалавек лучыцца з навакольным светам. Усе прадметы, з'явы прыроды, іх уласцівасці робяцца ўнутраным здабыткам носьбіта мовы, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, паняццяў пераважна праз іх намінацыю, называнне, калі знешнія рэаліі атрымліваюць назвы сродкамі мовы. Так, напрыклад, у слоўніку сінонімаў беларускай мовы падаецца 73 розныя назвы паняцця гаварэння, паняцце добрага выражаецца 70 рознымі словамі, паняцце хуткасці – 126 рознымі лексемамі.

Адной з істотных функцый мовы з'яўляецца *пазнавальная (кагнітыўная, гнасеалагічная)* – гэта функцыя пазнання і адлюстравання навакольнага свету. Наше пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца і класіфікуюцца з дапамогай мовы. Прычым мова выступае не толькі ў якасці матэрыяльнага замацавальніка ведаў, але выкарыстоўваецца і як найбольш эфектыўны інструмент пазнання, таму што стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на аснове мовы. Звычайна паняццям адпавядаюць пэўныя катэгорыі мовы (словы і тэрміны), якія маюць абагульняльны характар, таму што абазначаюць не адзін прадмет, а цэлыя іх сукупнасці ці абстрактныя паняцці.

З выкарыстаннем мовы перадаецца інфармацыя пра разнастайныя факты, з'явы, падзеі. У гэтым выпадку на першы план выступае *інфарматыўная* функцыя. Пры маўленні, зносінах даволі часта важным

аказваецца не толькі тое, што сказаць, але і як сказаць. Якасныя характарыстыкі маўлення ацэньваюцца як па перададзеным значэнні, па інфарматыўнасці, так і па эмацыянальнай афарбоўцы, па эстэтычных уласцівасцях, што ўздзейнічаюць на атрымальнікаў інфармацыі часцей больш эфектыўна, чым іншыя рысы маўлення. Так, мілагучныя выказванні пры аднолькавай інфарматыўнасці са звычайным паведамленнем успрымаюцца з большай асалодай і ўвагай, з больш глыбокім уражаннем. Таму вельмі важнай з'яўляецца **эмацыянальна-экспрэсіўная** функцыя – функцыя выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою. Патрэбы чалавека ў прыгажосці задавальняюцца з дапамогай многіх мастацтваў і не ў меншай ступені **эстэтычнай**, ці **паэтычнай**, функцыяй мовы, што непасрэдна ўвасабляецца ў такіх відах маўленчай дзейнасці, як красамоўства, ці рыторыка, сцэнічнае маўленне, паэзія, мастацкая проза, прыгожае пісьменства.

Праз **акмулятыўную** функцыю мова выступае сродкам назапашвання грамадскага вопыту і ведаў, сродкам фарміравання і развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры. Мэтай **фатычнай** функцыі з'яўляецца наладжванне і падтрыманне кантактаў паміж суразмоўцамі. Іншы раз зносіны як бы не маюць мэты: для гаворачых не важная інфармацыя, якой яны абменьваюцца, яны імкнуцца выразіць свае эмоцыі ці ўздзейнічаць адно на аднаго. Пакуль для іх важны толькі кантакт, які падрыхтуе далейшыя больш змястоўныя зносіны. У такіх выпадках мова і выконвае фатычную функцыю. Вельмі важнай функцыяй мовы з'яўляецца **этнічная**, калі мова выступае прыкметай, сімвалам нацыі, сродкам этнічнай кансалідацыі. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў сітуацыях, дзе існуе культурна-моўная асіміляцыя аднаго народа іншым. Мова ў такім выпадку з'яўляецца фактарам еднасці этнасу. Народ імкнецца захаваць яе як сведчанне сваёй нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцей, мэт выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў.

У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе найбольш аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносін паміж імі.

### **Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў**

Кожная мова – жывая грамадская з'ява, мае сваю адметную гісторыю, праходзіць свой адметны шлях, неаддзельны ад гісторыі і жыцця народа. Колькі ў свеце моў, столькі і шляхоў іх станаўлення, развіцця.

Усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Гэты падзел залежыць ад гісторыі паходжання мовы, наяўнасці або адсутнасці агульных рыс з іншымі мовамі і называецца генеалагічнай класіфікацыяй моў. На аснове падабенства роднасныя мовы аб'ядноўваюцца ў моўныя сем'і. Да найбольш пашыраных належаць такія сем'і: індаеўрапейкая, семіта-хаміцкая, іберыйска-каўказская, фіна-ўгорская, цюркская, мангольская, кітайска-тыбецкая, тайская, аўстранезійская, аўстраазіяцкая. Моўныя сем'і, у сваю чаргу, дзеляцца на моўныя групы і падгрупы.

Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай моўнай сям'і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы.

Індаеўрапейскія мовы – самая вялікая ў свеце па колькасці носьбітаў моўная сям'я. Амаль кожны другі жыхар планеты гаворыць сёння на мове індаеўрапейскага паходжання. Да індаеўрапейскай моўнай сям'і належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп: : *індыйская* (мовы хіндустані, пенджабі, бенгалі, орыя, біхары, а таксама мёртвыя мовы Індыі – санскрыт, пракрыты і інш.); *іранская* (персідская, таджыкская, курдская, афганская або пушту, асецінская і інш.); *балтыйская* (літоўская, латышская, мёртвая пруская мова); *германская* (дацкая, нарвежская, шведская, нямецкая, англійская і інш.); *раманская* (іспанская, французская, партугальская, італьянская, мёртвая – лацінская і інш.); *кельцкая* (ірландская, шатландская, уэльская і інш.); *славянская* распадаецца на тры падгрупы: усходнеславянскую (беларуская, руская, украінская); заходнеславянскую (польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая, а таксама мёртвая – палабская); паўднёvasлавянская (балгарская, славенская, македонская, сербахарвацкая і мёртвая – стараславянская). Некаторыя мовы (грэчаская, албанская і армянская) утвараюць адпаведныя самастойныя групы індаеўрапейскай сям'і моў.

Узнікненне і фарміраванне беларускай мовы адбывалася ў непарыўнай сувязі з гісторыяй усяго славянства. Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд (прыкладна з III тысячагоддзя да н. э. па I тысячагоддзе н. э.) продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была вельмі цесная, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Гэта дазваляе гаварыць пра так званую праславянскую мову, або агульнаславянскую мову-аснову, агульную мову ўсіх славян, якая склалася на аснове трох блізкароднасных дыялектаў, якія ўмоўна называюць заходнім, усходнім і паўднёвым. Фрагменты гэтай мовы можна ўзнавіць на падставе некаторых старажытных фактаў, што захаваліся ў асобных славянскіх мовах і дыялектах.

Адносна часу, які праіснавала праславянская мова, у навукоўцаў няма адзінага погляду, аднак, трэба адзначыць, што агульнаславянскі перыяд быў самым працяглым. Ад яго ў мовах сучасных славян захавалася шмат аднолькавых лексічных адзінак, назіраюцца аднолькавыя фанетычныя працэсы, а таксама рысы граматычнага ладу.

Паступова славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення і да сярэдзіны I тысячагоддзя н. э. славянская гаворка гучала ўжо ў паўночных рэгіёнах Усходняй Еўропы, на Балканах, на тэрыторыі сучаснай Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Румыніі, у Малой Азіі. За час вандровак славян па Еўропе сувязі паміж імі паслабляліся, што і прывяло да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў.

Прыкладна ў VI–VII стст. завяршылася рассяленне славян і ўтварыліся тры групы славянскіх плямён: усходнія, заходнія і паўднёвыя славяне. На іх аснове ў наступныя стагоддзі склаліся асобныя славянскія народнасці. На працягу X–XIII стст. усходнеславянскія народнасці карысталіся адной пісьмовай агульнаўсходнеславянскай (старажытнарускай, усходнеславянскай) мовай. На гэтай мове створана даволі шмат рукапісных помнікаў (рэлігійных, справавых, мастацкіх і інш.), частка якіх захавалася да нашага часу (“Слова пра паход Ігаравы”, “Аповесць мінулых часоў”, “Руская праўда” і інш.). Яны служаць агульнай пісьмовай скарбонкай усіх усходніх славян і перакладзены на сучасныя беларускую, рускую, украінскую мовы.

Спрэчным з’яўляецца пытанне пра тое, на якой базе ўзнікла агульнаўсходнеславянская мова – на базе гаворкі ўсходніх славян ці ў выніку запазычвання стараславянскай мовы. Рашэнне ўскладняецца тым, што да нас дайшлі кнігі ў перапісах пазнейшых стагоддзяў, а арыгінальныя помнікі не захаваліся.

Розныя погляды на паходжанне агульнаўсходнеславянскай мовы выклікае той факт, што мова помнікаў XI–XII стст. неаднародная: у ёй сустракаюцца словы, граматычныя формы і канструкцыі, якія ўзыходзяць і да стараславянскай (у аснове – старажытнабалгарскай) мовы, і да гаворкі ўсходніх славян. У адных помніках пераважаюць стараславянскія, у іншых – структурныя рысы ўсходнеславянскай гаворкі.

Агульнаўсходнеславянская мова праіснавала да канца XIII ст., а затым з яе вылучыліся тры асобныя мовы: беларуская, украінская, руская.

Беларуская мова разам з рускай і ўкраінскай належыць да падгрупы ўсходнеславянскіх моў. Усходнеславянская падгрупа – самая малая па колькасці моў, але самая вялікая па колькасці славян, што гавораць на яе мовах (прыкладна 240 млн. чалавек).

[Да зместу](#)



## Тэма 2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

**Лексіка** (ад грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’) – гэта сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах асобнага пісьменніка. Лексіка – найбольш адкрыты і пранікальны для змен раздзел мовы, таму дакладна падлічыць колькасць слоў, якія існуюць у мове, немагчыма: па самых сціплых падліках, слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы налічвае каля паўмільёна літаратурных і дыялектных слоў.

Словы, якія складаюць лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, характарызуюцца пэўнай спецыфікай: яны адрозніваюцца паміж сабой паводле паходжання, ступені актыўнасці, сферы выкарыстання і, нарэшце, паводле стылістычнай прыналежнасці. Вывучэнне гэтых асаблівасцей з’яўляецца адной з найважнейшых задач спецыяльнага раздзела мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, – **лексікалогіі** (ад грэч. *lexikos* ‘слоўнікавы’ і *logos* ‘вучэнне’).

Слова як прадмет вывучэння лексікалогіі – шматгранная і складаная структурна-семантычная адзінка. Гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

**Лексічнае значэнне слова** – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: *дом* – ‘будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’).

**Граматычнае значэнне слова** – тыя агульныя значэнні, якія ўласцівы розным разрадам слоў у мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца (*дом* – назоўнік, м. р., 1-га скланення, неадушаўлёны).

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*класіфікацыя, бяроза, кісларод, іней, музей, хадзьба, касманаўт, ліфт* і інш.). Аднак большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца **мнагазначнымі**. Кожнае значэнне мнагазначнага слова стала замацавалася ў мове і адлюстроўваецца тлумачальнымі слоўнікамі, напрыклад, *бялок* ‘празрыстая частка птушынага яйца, якая акружае жаўток’, ‘складанае арганічнае рэчыва, важнейшая састаўная частка жывёлных і раслінных арганізмаў’ і ‘белая, празрыстая абалонка вока’.

Адрозніваюць **прамае** і **пераноснае** лексічнае значэнне слова. Прамае значэнне – першаснае, зыходнае, якое стала асноўным. Пераноснае

значэнне ўзнікае на базе прамога ў выніку пераносу назвы адной з’явы на другую на аснове агульнасці іх прымет.

У залежнасці ад прыметы, пакладзенай у аснову пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы або якасці на другі, адрозніваюць наступныя тыпы полісеміі: метафара, метанімія і сінекдаха.

**Метафара** – перанос назвы з аднаго прадмета, з’явы рэчаіснасці на другі на аснове падабенства:

– вонкавай формы: *шышка сасновая – шышка на галаве; востры серп – серп месяца;*

– колераў: *залаты пярсцёнак – залаты колас; чорны колер – чорны дзень, чорныя думкі, чорны намер;*

– прызначэння, функцыі: *крыло птушкі – крыло самалёта;*

– размяшчэння: *хвост рыбы – хвост поезда і інш.*

На аснове падабенства адбываецца таксама перанос назваў і ў тых выпадках, калі дзеянні, якасці, уласцівасці, характэрныя для чалавека ды іншых жывых істот, прыпісваюцца з’явам нежывой прыроды: *чалавек ідзе – час ідзе, птушка праляцела – год праляцеў.*

**Метанімія** – перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове сумежнасці ў прасторы і часе, на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж прадметамі:

– перанос назвы памяшкання на людзей, якія там знаходзяцца: *светлая школа – на суботніку працуе ўся школа;*

– перанос назвы пасудзіны на колькасць і меру таго, што змешчана ў ёй: *купіў дзве талеркі – з’еў дзве талеркі (супу);*

– перанос назвы з дзеяння на вынік гэтага дзеяння: *пасеў кукурузы закончыўся – пасевы дружна зарунелі;*

– перанос назвы дзеяння на выканаўцаў гэтага дзеяння: *пайсці ў разведку – разведка вярнулася з задання;*

– перанос назвы матэрыялу на выраб з гэтага матэрыялу: *злітак срэбра – заваявалі срэбра (медаль);*

– перанос назвы прадмета, якасці на таго, хто імі валодае: *у яго прыгожы барытон – спяваў гучны барытон;*

– перанос імя аўтара на яго творы: *чытаць пра Якуба Коласа – чытаць Якуба Коласа.*

**Сінекдаха** – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін:

– ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага: *прыгожа цвіце сліва – з’еў смачную сліву;*

– ужыванне слова як назвы часткі цэла чалавека і ў значэнні ‘чалавек’: *адкрыць рот – у сям’і восем ратоў;*

– ужыванне аднаго ліку замест другога: “*Не возьме немец Масквы*”, – гаварыла цётка Тэгля (М. Парахневіч). *Не дадзім, каб новыя Хатыні ранамі чарнелі на зямлі!* (Х. Жычка);

– ужыванне канкрэтнай назвы замест агульнай і наадварот: *Ніколі не бывае, каб у хаце вывелася капейка* (Г. Далідовіч);

– ужыванне назвы адзення, абутку замест назвы чалавека, яго імя ці прозвішча: *Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асцярожна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце* (Р. Мурашка).

Узнікшы і замацаваўшыся ў моўнай практыцы, новыя значэнні слова ўзбагачаюць мову, служаць крыніцай вобразнасці.

### Сістэмныя сувязі ў лексіцы

**Амонімы** (грэч. *homos* ‘аднолькавы’ і *онута* ‘імя’) – словы з аднолькавым гучаннем, але розным значэннем.

Сярод амонімаў вылучаюць наступныя тыпы:

1) **лексічныя** амонімы – словы, якія адносяцца да адной часціны мовы, супадаюць напісаннем і гучаннем ва ўсіх формах поўнаасцю (*лава* – ‘вулканічная маса’ і *лава* – ‘від мэблі’) або часткова (*кар’ер* – ‘бег каня’ і *кар’ер* – ‘месца здабычы карысных выкапняў адкрытым спосабам’; у родным склоне гэтыя словы маюць розныя канчаткі);

2) **марфалагічныя** амонімы, або амаформы, – словы, якія адносяцца да розных часцін мовы, супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах (*вусны* як назоўнік са значэннем ‘губы’ і *вусны* як прыметнік са значэннем ‘непісьмовы’);

3) **фанетычныя** амонімы, або амафоны, – гэта словы, якія супадаюць у гучанні і адрозніваюцца ў напісанні (*казка* – *каска*, *плод* – *плот*, *везці* – *весці*, *колас* – *Колас*);

4) **графічныя** амонімы, або амографы, – словы, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца ў вымаўленні месцам націску (*прыклад* – *прыклад*, *кара* – *кара*, *капаць* – *капаць*).

Існуюць таксама і **міжмоўныя** амонімы – словы розных моў, аднолькавыя ці блізкія па гучанні, але розныя па значэнні. Прыкладзём некалькі прыкладаў беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў: бел. *маніць* – ‘хлусіць, абманваць’ і рус. *манить* – ‘клікаць, зваць’; бел. *адказаць* – ‘сказаць, адазвацца’ і рус. *отказать* – ‘адмовіць’.

**Сінонімы** (грэч. *synonimos* ‘аднайменны’) – словы, якія па-рознаму гучаць, але поўнаасцю ці часткова супадаюць па значэнні.

Група сінонімаў утварае сінанімічны рад, у якім першае месца займае асноўнае, апорнае, найбольш ужывальнае слова – дамінанта

(у сінанімічным радзе *падарожжа, вандроўка, вандраванне, паломніцтва, паездка, рэйс* дамінантнае слова *падарожжа*).

Паводле спосабу ўтварэння і ўжывання сінанімы падзяляюцца на **семантычныя** (адрозніваюцца дадатковымі семантычнымі адценнямі): *бяда, няшчасце, ліха, гора*; **стылістычныя** (адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай): *волат* (кніжн.), *здаравак* (разм.), *бугай* (разм. – груб.) і **кантэкстуальныя** (сінанімічнымі бываюць у пэўным кантэксце): *бурліць, кіпіць (жыццё)*.

**Антанімы** (грэч. *anti* ‘супраць’, *опута* ‘імя’) – пары слоў з супрацьлеглым значэннем.

Паводле структуры антонімы бываюць **аднакаранёвыя** (*праўда – няпраўда, згода – нязгода*) і **рознакаранёвыя** (*сіла – слабасць, радасць – гора*). У мастацкіх і публіцыстычных творах часам выкарыстоўваюцца **кантэкстуальныя** антонімы, супрацьлегласць якіх выяўляецца толькі ў кантэксце: *Ты да чалавека з душой, а ён да цябе спіной (прыказка)*.

**Паранімы** (грэч. *para* ‘каля’ і *опута* ‘імя’) – гэта аднакаранёвыя словы, блізкія, але не тоесныя па сваім гучанні і напісанні, і розныя па значэнні: *адрасант* ‘той, хто пасылае паштовае адпраўленне’ і *адрасат* ‘той, каму адрасавана паштовае адпраўленне’; *нататка* ‘кароткі запіс для памяці’ і *натацыя* ‘настаўленне, павучанне’; *дыпламат* ‘службовая асоба, упаўнаважаная ўрадам для зносін, перагавораў з замежнымі дзяржавамі’ і *дыпламант* ‘удзельнік конкурсу, агляду і пад., узнагароджаны дыпламам’ Паранімічнымі парамі могуць быць як спрадвечна беларускія словы (*сыты – сытны*), так і запазычаныя (*абанент – абанемент*).

Сам факт падобнага гучання недастатковы для таго, каб выступаць прыметай параніміі, заўсёды трэба прымаць пад увагу і структуру слоў. Інакш паранімамі акажуцца словы тыпу *лабарант – лабірынт, абстракцыя – абструкцыя*.

Паранімы ўваходзяць у склад літаратурнай або спецыяльнай лексікі. Яны не могуць узаемамяняцца без змены сэнсу выказвання, і гэта адрознівае іх ад варыянтаў. Прымета блізкасці (але не аднолькавасці) гучання дазваляе адмежаваць іх ад амонімаў. Сутнасць адрознення паранімаў ад сінанімаў заключаецца ў аднакаранёвай агульнасці членаў паранімічнай пары і абазначэнні не проста семантычна розных слоў, але часам і процілеглых.

Структурная падобнасць слоў стварае ўмовы для іх змяшэння ў працэсе моўнай практыкі, а гэта прыводзіць да лексічных памылак. Такія памылкі вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Каб пазбегнуць неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі,

этымалагічнымі слоўнікамі і спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.

### Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання

Лексіка беларускай мовы ў залежнасці ад характару функцыянавання дзеліцца на дзве вялікія групы: агульнаўжывальную і абмежаваную сферай ужытку. У першую групу ўваходзяць словы, выкарыстанне якіх не абмежавана ні тэрыторыяй распаўсюджвання, ні родам дзейнасці людзей; яны складаюць аснову слоўнікавага складу беларускай мовы. Значэнне такіх слоў зразумела кожнаму носьбіту мовы: *светлы, лес, бег, ляцець, дзіця, агонь, сіні, дуб* і інш.

Да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, ужыванне якіх абмежавана: 1) мясцовасцю (дыялектная лексіка); 2) родам заняткаў ці інтарэсаў (жаргонная лексіка); 3) прафесіяй (спецыяльная лексіка).

**Дыялектныя** словы адрозніваюцца ад агульнаўжывальных лексічнымі, фанетычнымі або граматычнымі асаблівасцямі (*парган* – ‘плот’, *груба* – ‘невялікая пакаёвая печ’, *лапік* – ‘кавалак, адрэзак тканіны’, *квіпный* – ‘прывабны’, *лахіны* – ‘буякі’, *смакоўцыя* – ‘смаката’ і інш). Дыялектныя словы ў мове насельніцтва пэўнай мясцовасці выконваюць намінацыйную функцыю, а ў мове мастацкіх твораў ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

**Жаргонныя** словы ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб’яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі; ёсць жаргон паляўнічых, жаргон студэнтаў, спартсменаў і інш. Жаргонная лексіка – гэта пераасэнсаваныя, метафарызаваныя, часам фанетычна скажоныя словы літаратурнай мовы (*тачка* ‘аўтамабіль’, *хвост* ‘акадэмічная запазычанасць’, *клас* ‘вельмі добра’, *чыталка* ‘чытальная зала’, *лаба* ‘лабараторная работа’). Жаргонныя словы і выразы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці; у мастацкіх і публіцыстычных творах яны ўжываюцца як стылістычны сродак для рэалістычнай абмалёўкі людзей пэўных сацыяльных і ўзроставых груп.

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца *арго* (франц. *argot* ‘замкнуты, нядзейсны’) – мова сацыяльна замкнутых груп грамадства (зладзеяў, жабракоў, турэмшчыкаў і інш.). Гэта засакрэчаная мова, вядомая толькі вузкаму колу людзей. Асобныя аргатызмы атрымліваюць распаўсюджанне за межамі арго: *блатны, макрушнік, пяро (нож), раскалоцца, шухер, фраер* і пад., але пры гэтым яны практычна пераходзяць у разрад прастамоўнай лексікі. Ужыванне жаргоннай лексікі робіць маўленне не толькі грубым, непрыстойным, але і нехайным, невыразным, ацэньваецца як рэзка адмоўная з’ява.

**Спецыяльную** лексіку ўжываюць і разумеюць толькі людзі пэўнай спецыяльнасці: *медыялінгвістыка, семіётыка, маркетынг, камунікалогія, рэфлексія, прынцып фасцынацыі, інфармацыйнае мадэляванне* і інш. Да гэтай групы слоў адносяць навуковыя тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.

### Спецыяльная лексіка

Слова “**тэрміналогія**” выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:

1) сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў (напрыклад, *тэхнічная тэрміналогія, мовазнаўчая тэрміналогія, тэрміналогія эканомікі*);

2) раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

**Тэрмін** – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў. Тэрмін – гэта імя паняцця. Асаблівасць тэрмінаў у тым, што значэнне звычайнага слова можа быць растлумачана, а сутнасць тэрміна павінна быць вызначана.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны. *Агульнанавуковыя тэрміны* – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць, практычная значнасць, задача, дэталізацыя, элемент, функцыя, працэс. Міжнавуковыя тэрміны* ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, якія суадносяцца з аб’ектамі, з’явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхн., хім., астран.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-політ., эканам., псіхал.). *Вузкаспецыяльныя тэрміны* – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносінаў: *кагніталогія, псіхафізіялагічны бар’ер, тэрмарэцэпцыя* і г. д.

Тэрмін з’яўляецца часткай моўнай сістэмы. Паміж тэрміналогіяй і літаратурнай мовай існуе пастаянная сувязь (многія словы з разраду агульнаўжывальных перайшлі ў разрад тэрмінаў і наадварот). Такія лексіка-семантычныя працэсы, як *полісемія, аманімія, сінанімія*, што працякаюць у мове, сустракаюцца і ў тэрміналогіі.

Асноўны крытэрыі, якому павінен адпавядаць тэрмін, – гэта яго *дакладнасць*, адпаведнасць слоўнага знака пэўнаму паняццю.

Важным крытэрыем тэрміна з’яўляецца *адназначнасць*. Парушаюць яе такія лексіка-семантычныя працэсы, як *полісемія* (наяўнасць у слове некалькіх звязаных паміж сабой значэнняў, якія развіліся з першапачатковага

значэння) і **аманімія** (гукавое супадзенне дзвюх ці больш моўных адзінак, семантычна не звязаных паміж сабой), якія характэрны як для мовы, так і для тэрміналогіі, таму што пэўная частка слоў літаратурнай мовы расшырыла сваю семантыку і набыла дадатковыя тэрміналагічныя значэнні. Так, пра адназначнасць тэрміна можна гаварыць, разглядаючы яго толькі ў межах пэўнай тэрмінасістэмы.

Наступным крытэрыем тэрміна можна назваць яго **кароткасць**. Аднак гэты крытэрыі не павінен быць рашаючым у выбары тэрміналагічнага наймення. Д. С. Лотэ зазначае: “Кароткасць тэрміна і яго адпаведнасць паняццю з’яўляюцца станоўчымі якасцямі, якія вызначаюць дабротнасць кожнага асобнага тэрміна. Гэтыя фактары не могуць быць прызнаны адзінымі і нават рашаючымі. Кожны тэрмін належыць да пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, таму ацэньваць яго неабходна не толькі па індывідуальных якасцях, але і ўлічваючы шматлікія паказчыкі ўсёй адпаведнай сістэмы”.

Немалаважным крытэрыем тэрміна з’яўляецца яго **сістэмнасць**, што звязана з упарадкаваннем адпаведнай тэрміналогіі.

**Тэрміналогія** – гэта сукупнасць тэрмінаў, звязаных адзін з адным на паняццёвым, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях. Іншымі словамі, тэрміналогія – гэта сістэма, з’яўляюцца тэрміны і ўнутры якой яны займаюць сваё пэўнае месца. Немагчыма выкінуць тэрмін з сістэмы, не парушыўшы яе цэласнасць.

Акрамя пералічаных вышэй якасцей, якімі павінен валодаць тэрмін, неабходна адзначыць такія, як адсутнасць дублетаў, магчымасць утвараць вытворныя словы і інш.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць **прафесіяналізмы** – словы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: пчаляроў, акцёраў, вадзіцеляў, цесляроў і інш. Некаторыя назвы разнастайных прылад працы, дзеянняў, асаблівасцей вырабаў не выходзяць за межы прафесіянальнай мовы і не становяцца афіцыйнымі назвамі, як тэрміны. Напрыклад, у мове рыбакоў існуюць назвы розных прылад для лоўлі рыбы: *бучы, таптухі, кашалі, крыгі*. У залежнасці ад прызначэння цесляры адрозніваюць розныя віды гэбляў: *гарбач, калёўка, штап*.

Прафесіяналізмы займаюць значнае месца ў сферы інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, асабліва ў маўленні вузкіх спецыялістаў, а таксама моладзі, якая ў большай ступені і часцей, чым людзі старэйшага ўзросту, мае дачыненне да камп’ютарнай тэхнікі і інфармацыйных тэхналогій. Словы накшталт *глюк, гугліць, венік, вінт, клава, лагаць, комп, мыла, скінуць, траян, юзар* трывала ўвайшлі ў жыццё кожнага чалавека, які карыстаецца камп’ютарам. Новае лексічнае значэнне набылі і такія словы,

як *мазгі* ‘аператыўная памяць’, *раяль* ‘клавіятура’, *сетка* ‘інтэрнэт’, *гектар* ‘гігабайт інфармацыі’ і інш.

Па сутнасці сваёй прафесіяналізмы – гэта слэнгавае (жаргоннае) слова, якое замяняе афіцыйна прызнаны тэрмін. Дзякуючы сцісласці, лаканічнасці і здольнасці выражаць іранічна-жартаўлівыя адносіны яны папулярныя сярод рознаўзроставак карыстальнікаў.

Значную ролю ў папаўненні тэхнічнай тэрміналогіі адыгрываюць наменклатурныя назвы. Наменклатура ўзнікла значна пазней. Сістэмнае вывучэнне яе пачалося ў канцы XIX – пачатку XX стст.

**Наменклатура** – гэта назвы, якія выкарыстоўваюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці для абазначэння яе аб’ектаў (у адрозненні ад тэрміналогіі, дзе ўтрымліваюцца назвы абстрактных паняццяў і катэгорый), напрыклад, геаграфічныя тэрміны *акіян, раўніна, возера* і геаграфічная наменклатура – *Ціхі акіян, Індыйскі акіян, возера Байкал, возера Нарач, Усходне-Еўрапейская раўніна, Лідская раўніна*; батанічныя номены – *вінаград культурны, вярба востралістая, елка звычайная, спартыўныя – ФК “Дынама”, ЦСКА, спартыўны комплекс “Вікторыя”, стадыён “Брэсцікі”* і інш.).

Часцей пад наменклатурай разумеюць адносна ўпарадкаваную сістэму назваў, якая прымяняецца ў якой-небудзь галіне навукі (анатамічная, батанічная, спартыўная і г. д.). Некаторыя даследчыкі ўключаюць наменклатуру ў склад тэрміналогіі, падкрэсліваючы агульныя прыкметы тэрмінаў і номенаў.

### Спосабы ўтварэння тэрмінаў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных мадэлей. Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з’яўляюцца: лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, аснова- і словаскладанне, складана-суфіксальны, абрэвіяцыя.

**Лексіка-семантычны** спосаб звязаны з т. зв. *тэрміналагізацыяй* агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* (расліна) і *ячмень* (захворванне), *барабан* (інструмент і дэталі машыны), *вочка* (металург.), *парасонік просты* (бат.). Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў літаратурнай мовы з’яўляюцца **метафарызацыя** (перанос назвы агульнавядомага прадмета адбываецца на аснове падабенства формы, колеру, унутраных якасцей, функцый, з’яў і інш.), напрыклад, *арэшак* ‘плод, семя ў выглядзе ядра ў цвёрдай шкарлупцы’ і *арэшак* ‘гатунак каменнага вугалю’; і **метанімізацыя** (перанос назвы адбываецца



на аснове сумежнасці). Напрыклад, *выцяжка* ‘прыстасаванне для вентыляцыі памяшканняў’ і *выцяжка* ‘рэчыва, здабытае выцяжэннем з расліннай або жывёльнай тканкі з дапамогай якой-небудзь вадкасці; экстракт’; *кукуруза* ‘аднагадовая расліна сямейства злакавых’ і *кукуруза* ‘зерне гэтай расліны’.

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў характарызуецца значнай прадуктыўнасцю. Ён мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

**Сінтаксічны спосаб** – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў – самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Прадуктыўнасць састаўных найменняў выклікаецца тэндэнцыяй моўнага развіцця, таму што пры ўтварэнні тэрмінаў не прыцягваецца новы моўны матэрыял і не ствараюцца новыя моўныя адзінкі, а выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя, на базе якіх і з’яўляюцца састаўныя тэрміны-найменні. Адметная асаблівасць тэрмінаў-словазлучэнняў у тым, што ім ўласціва перш за ўсё класіфікацыйная функцыя: атрыбут у іменных тэрмінах-словазлучэннях паказвае на якую-небудзь адметную прымету паняцця і вылучае яго з больш шырокага класа ў падклас, рад і г. д.

Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік, хоць у беларускай мове пашыраны і большкампанентныя словазлучэнні: *міжкультурная камунікацыя, цыркулярная мадэль камунікацыі, камунікатыўны падыход, знакавы характар, агрэсіўныя паводзіны* і пад.

**Марфалагічны спосаб** – спосаб утварэння новых слоў шляхам афіксацыі, аснова- і словаскладання, бязафіксным спосабам паводле існуючых у мове мадэлей і заканамернасцей. Вылучаюць наступныя спосабы словаўтварэння:

▪ **суфіксальны** (у тым ліку нульсуфіксальны) з’яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў:

– ад уласных імёнаў і назваў з дапамогай суфіксаў **-ізм-** (**-ызм-**), **-эзм-**, **-янств-** (**-іянств-**), **-ій** (**-ый**), **-іт-**, **-еўск-** (**-ск-**), **-ўств-**, **-ав-** (Канфуцый – *канфуцыянства*, Хрыстос – *хрысціянства*, Эйнштэйн – *эйнштэйнін*, Калумбія – *калумбіт*, Брайль – *брайлеўскі шрыфт*);

– пры дапамозе прадуктыўных для беларускай тэрміналогіі суфіксаў **-нн-**, **-енн-**, **-энн-**, **-онн-** для абазначэння працэсаў (*даследаванне, акругленне, вылічэнне, абсталяванне* і інш.), суфікса **-к-** для абазначэння прадметнасці (*насадка, наметка, наладка, падрыхтоўка, загартоўка*), суфікса **-нік-** (*наведвальнік, карыстальнік*);

– пры дапамозе нулявога суфікса для ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў (*абмер, адбор, бег, перанос, зрээ, напуск*);

– пры дапамозе інтэрнацыянальных суфіксаў **-ізм-, -ізафікацы-(я), -фікацы-(я), -іст-, -аж-, -ацы-(я)** і інш. (*гістарызм, газіфікацыя, праграміст, шпажыст, хімізацыя*);

▪ **прэфіксальны** спосаб (прыставачны спосаб):

– пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфіксаў: **ультра-, экстра-, супер-, інтэр-, анты-** і інш. (*ультрагук, ультравірусы, ультрамарафон, экстраардынарны, антыцелы*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх прэфіксаў **без-, проці-, звыш-, не-, у-, ва-, за-, ад-**, якія часта служаць і для ўтварэння тэрмінаў-антонімаў (*падгрупа, суадносіны, процідзеянне, уваходны бок – выходны бок*).

▪ **прэфіксальна-суфіксальны** спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса (*міжасабовы, процілеглы, зазямленне, накаленнік*);

▪ **аснова- і словаскладанне** – таксама пашыраны спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі:

– пры дапамозе грэка-лацінскіх і інтэрнацыянальных элементаў: **бія-, -граф, -графія, -лог, -логія, макра-, мікра-, -фон, аэра-, астра-, -мер, -трон, аўта-, -фон, -стат, электра-, авія-, метр-, відэа-** і інш. (*храналогія, велагонка, аўтограф, валеалогія, секундамер, аэрадыныміка*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх асноў (*самавыхаванне, маларазумелы, супрацьпастаўленне, архівасховішча*);

▪ **складанасуфіксальны** – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы, аднатыпны, доўгачасовы* і інш.

▪ **абрэвіяцыя** – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў: *міні-ЭВМ, АТН, СМК* і інш.).

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі **-цель-** не маюць пашырэння, ім адпавядаюць лексемы з суфіксамі **-нік-, -льнік-**: *показатель – паказнік, а не паказацель, преобразователь – пераўтваральнік, а не пераўтварацель*.

У некаторых прыметніках замест запазычаных **-аль(н)-, -яль(н)-, -іль(н)-** выкарыстоўваецца суфікс **-н-**: *функциональный – функцыйны, полиномиальный – паліномны*. Пераважна выкарыстоўваюцца суфіксы **-ав- (-ов-, -ев-)** (параўнальна з суфіксам **-н-**): *выборочный – выбаркавы (выбарачны), блочный – блокавы (блочны)*.

## Фарміраванне беларускай тэрміналогіі

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем нацыянальнай мовы. Паколькі гісторыя беларускай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з’яўляецца працяглым і перарывістым. Такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 г. і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стогадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы XVII–XVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

Асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы можна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе дзелавыя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма на Русі і з’яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1956 г. у Віцебску, якая адносіцца да XIII–XIV стст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць. Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта за шэсць грыўняў.*

XIII ст. у гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, больш разнастайнай тэматыкай, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з’яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

Далейшае развіццё мовы беларускай народнасці адбывалася ў межах Вялікага Княства Літоўскага.

У 1517 г. вядомы беларускі асветнік Ф. Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу “Псалтыр” на стараславянскай мове. Затым ў Вільні ён выдае “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці – у лексіцы тэрміналагічнага

характару (*даремный, дорослый, досконалий, збройный, листъ, мовца, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, браты Мамонічы, В. Гарабурда, Д. Лянчыцкі, С. Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV–XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а да сярэдзіны XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, пашырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV–XVII стст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш.

Сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 г., калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры, у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 г., у краіне былі выдадзены 24 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін навукі, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццйна-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-

тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі з’явілася распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі.

У 1925 г. была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама найменні флары і фаўны.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII–XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Шмат новых тэрмінаў прыйшло з кніжнай лексікі новай беларускай мовы. Аднак многія лексемы характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было выкарыстанне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *вапняк, вільгаць, вочка, вышыня, глеба, ланцуг замкнуты, святло адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы* і інш. Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей*.

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, скорасць, ступень, уяўны*. Аднак значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася

ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаных паняццяў: *красленне (чарчэнне), скрутка (спіраль), часамер (хранометр), гадаванне (выхаванне)*.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці, напрыклад: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць*. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947–1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терми-нологии” (Мінск, 1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (Мінск, 1970), створана картатэка і падрыхтаваны “Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии” (рукапіс), картатэка для Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка. Названыя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 гады ў рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 50-я гады пад кіраўніцтвам Якуба Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Смерць Якуба Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

У 60–70-я гады ХХ ст. некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванню пэўных тэматычных аб’яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 г. у рэспубліцы створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэарэтычных асноў і метадыкі ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэмы мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развіццю лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З другой паловы 1980 да сярэдзіны 1990-х гг. тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. У гэты час асобнымі даследчыкамі і грамадствам у цэлым праводзіцца інвентарызацыя, пераацэнка тэрміналагічнага фонду на нацыянальнай глебе. Гэты перыяд характарызуецца актыўным выкарыстаннем спецыфічных рыс нацыянальнай мовы ў спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з'яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных элементаў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласціваю тэрмінаадзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных слоў.

З другой паловы 1990-х гадоў адбываецца пераразмеркаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў у краіне. У выніку нацыянальная тэрміналогія абслугоўвае, у асноўным, толькі асобныя гуманітарныя навукі – лінгвістыку, літаратуразнаўства, гісторыю, грамадазнаўства.

У навуковай літаратуры існуе абгрунтаванае меркаванне, што ў нармальным умовах нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінен балансаваць паміж нацыянальна арыентаванай і міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі. Толькі пры захаванні парытэту паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі беларуская нацыянальная тэрміналогія зможа паспяхова абслугоўваць сферу навукі, тэхнікі, культуры.

## Лексікаграфія

**Лексікаграфія** (ад грэч. *lexikos* 'які датычыць слова' і *grapho* 'пішу') – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў.

У развіцці слоўнікавай справы на Беларусі вучоныя вылучаюць тры перыяды: даслоўнікавы, ранні слоўнікавы і перыяд развітой лексікаграфіі.

У даслоўнікавы перыяд (XIII–XV ст.) працамі, блізкімі да лексікаграфічных, былі гласарыі, або словапаказальнікі, – вытлумачэнні

асобных “цяжкіх” слоў старажытнага тэксту, якія выносіліся на палі рукапісу. Вядомы рускі гласарый, датаваны 1282 г., які апісваў 174 старажытнарускія, грэчаскія і старажытнаславянскія словы.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі глосы дзеля зручнасці збіраюць у спецыяльныя рукапісныя зборнікі (гласарыі), якія называліся ў той час лексіконамі. Самыя раннія слоўнікі ўсходніх славян – старабеларускія і стараўкраінскія працы – гэта “Лексіс” Л. Зізанія (1596) і “Лексіконь” П. Бярынды (1627). Яны мелі перакладны характар.

Са станаўленнем нацыянальнай літаратурнай мовы пачынаецца перыяд развітой беларускай лексікаграфіі. Сучасная слоўнікавая справа падзяляецца на тэарэтычную і практычную лексікаграфію, размежаванне якой адбылося яшчэ ў XIX ст., калі з’явіліся першыя рэцэнзіі і гісторыка-тэарэтычныя работы пра слоўнікі Л. Зізанія, П. Бярынды.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

У **энцыклапедычных** (ад грэч. *encyclopedia* ‘кола ведаў’) слоўніках (энцыклапедыях) даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкі, рэпрадукцыі, карты, схемы. У энцыклапедыях апісваюцца прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны). Энцыклапедыі як слоўнікі даведачнага характару бываюць аднатомныя і шматтомныя, словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку, напрыклад “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў дванаццаці тамах (скарочана БелСЭ, 1969–1975), “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983–1986) у пяці тамах, “Этнаграфія Беларусі” (1989); “Міфалогія беларусаў” (2011), выдадзены персанальныя энцыклапедычныя даведнікі “Янка Купала” (1986), “Францыск Скарына і яго час” (1988) і інш.

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць універсальнымі і галіновымі. Універсальныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі з розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей. Такімі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (1969–1975), “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (КЭ БССР; 1979–1981. Т. 1–5), якая выдадзена на дзвюх мовах – беларускай і рускай, што дае магчымасць карыстацца ёю шырокаму колу чытачоў у Беларусі і за яе межамі. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” здзейсніла выданне ўніверсальнай 18-томнай “Беларускай энцыклапедыі” – першай нацыянальнай энцыклапедыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. У ёй змешчана каля 80 тыс. артыкулаў, вялікая колькасць каляровых, чорна-белых здымкаў, карт, схем. Больш за 5 тыс. артыкулаў змешчана ў аднатомнай энцыклапедыі



“Беларусь” – усебаковым, дакладным даведніку пра гісторыю, эканоміку, культуру, літаратуру, мастацтва, навуку, адукацыю.

Галіновыя энцыклапедыі даюць звесткі з якой-небудзь асобнай галіны навукі, літаратуры, мовы, мастацтва. Да такіх слоўнікаў належаць “Археалогія і нумізматыка Беларусі” (1993); “Беларуская мова” (1994); “Археалогія Беларусі” (2009).

**Лінгвістычныя** (ад лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Тут усе словы падаюцца ў алфавітным парадку, пры іх ёсць граматычныя і стылістычныя паметы.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўныя і шматмоўныя лічацца **перакладнымі** слоўнікамі, бо ў іх словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай мовы ці іншых моў. Цяпер для перакладу выкарыстоўваюцца “Русско-белорусский словарь” у трох тамах (2012), “Англійска-беларуска-рускі слоўнік” (2-е выд., 2004), “Англійска-беларускі слоўнік” (2013).

У аднамоўных слоўніках падаюцца або растлумачваюцца словы адной мовы словамі той самай мовы. Сярод аднамоўных слоўнікаў вылучаюцца тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, арфаграфічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў і інш.

У **тлумачальных** слоўніках раскрываюцца значэнні слоў шляхам кароткага апісання або з дапамогай сінонімаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (словазлучэнні або сказы) у кантэксце. Акрамя гэтага, у тлумачальных слоўніках адначасова ўказваюцца месца націску ў слове, яго граматычныя ўласцівасці, асаблівасці правапісу, стылістычная прыналежнасць, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, а часам і паходжанне запазычанага слова, як, напрыклад, у акадэмічным пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1977–1983) ці “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй М. Судніка, М. Крыўко (3-е выд., 2002), “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” А. Булькі (2-е выд., 2008) і інш. Як разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў, **дыялектныя** (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і растлумачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе паграніччы. Ужо надрукавана каля дваццаці беларускіх дыялектных слоўнікаў: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” (1989), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” (2005) П. Сцяцко, “Палескі слоўнік” (2000) І. Кучука, А. Малюка і інш.

**Гістарычныя** слоўнікі тлумачаць лексіку мінулых эпох, напрыклад, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” у 37 выпусках (1982–2018).

**Этымалагічныя** слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1–14: А–Т, 1978–2017, выданне працягваецца).

У **слоўніках устарэлых слоў** тлумачацца гістарызмы і архаізмы – рэдкавыкарыстальныя лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запасу, напрыклад, “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” (2005) А. Макарэвіча, “Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў” (2007) С. Струкавай і інш.

У **фразеалагічных** слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне: “Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” (1973) Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў двух тамах (2-е выд. 2008) І. Лепешава.

У **арфаграфічных** і **арфаэпічных** слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў, напрыклад: “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Беларускі арфаграфічны слоўнік” пад рэдакцыяй А. Лукашанца (3-е выд. 2012).

**Марфемныя** слоўнікі дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы), напрыклад: “Марфемны слоўнік беларускай мовы” (2-е выд., 1989) А. Бардовіча, Л. Шакуна.

У слоўніках **сінонімаў** сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалоўных слоў), напрыклад: “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” (1976) М. Клышкі, “Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” (2004) С. Шведава.

Слоўнікі **паронімаў** і **амонімаў** дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як беларускай, так і рускай моў, напрыклад: “Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў” (1977) і “Слоўнік паронімаў беларускай мовы” (1994) С. Грабчыкава, “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (1987) Г. Арашонкавай і В. Лемцюговай.

У **антрапанімічных** слоўніках рэгіструюцца або тлумачацца ўласныя імёны асоб, напрыклад: “Слоўнік асабовых імён” (1965) М. Судніка, “Беларуская антрапанімія” (ч. 1–3, 1966–1982) М. Бірылы.

У **тапанімічных** рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне: “Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці” (1980), “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці” (1986), “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (1974) В. Жучкевіча і інш.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, культуры, вытворчасці і рэлігіі сістэматызуюцца і апісваюцца ў *тэрміналагічных* слоўніках, напрыклад, “Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія” (2005) І. Яшкіна, “Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы” (1988) М. Пазнякова і інш. У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі. Напрыклад, Д. Павловец, В. Старченко “Русско-белорусский словарь спортивных терминов” (1995), “Руска-беларускі слоўнік спартыўнай лексікі” (1995), “Краткий словарь по спортивным играм” (1996); В. Радкевич, Л. Вардомацкий, А. Лешко “Биологическая терминология и номенклатура: словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский” (1994), “Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў” І. Бурак, Т. Піліповіч (1992), “Кароткі беларуска-рускі слоўнік хімічнай тэрміналогіі” У. Слабіна (1991) і інш.

[Да зместу](#)

### Тэма 3. ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

#### Сутнасць і асаблівасці білінгвізму

Праблема моўнага жыцця ў нашай рэспубліцы сёння адносіцца да адной з найбольш актуальных і складаных. Разам з тым гэта праблема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў гісторыі суіснавання іншых народаў, іх культур і моў у шматнацыянальных краінах наогул.

Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў.

**Білінгвізм** (лац. *bi-* ‘два’, *lingua* ‘мова’), або двухмоўе, – гэта валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў – гэта *шматмоўе*, або *полілінгвізм*. Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам соцыуму, то гэта *індыўідуальны* білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра *калектыўны* білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта *нацыянальны* білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (напрыклад, у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад адной (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра *чысты*

білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта **змешаны** білінгвізм. Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носьбітам мовы няроднай мовы на **рэцэптыўны** (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), **рэпрадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і **прадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказы).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы. Аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

У розных сацыяльных, прафесійных групах людзей двухмоўе выяўляецца па-рознаму. Адна з яго праяў – школа, якая ў значнай ступені прадвызначае карціну валодання дзвюма мовамі ў краіне. За апошняе дзесяцігоддзе кірунак вывучэння беларускай і рускай моў мяняўся спачатку ў бок рэзкага павелічэння колькасці школ з беларускай мовай навучання, потым – амаль у процілеглы бок. Так, з пачатку 1990-х гг. да 1995 г. колькасць школ, у якіх першакласнікі вучыліся на беларускай мове, павялічылася да 76 %, што амаль адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва. Аднак пасля рэферэндуму 1995 г., які ўзаконіў двухмоўе, колькасць школ з беларускай мовай навучання скарацілася.

На ступень валодання беларускай і рускай мовамі моцна ўздзейнічае пазашкольнае моўнае асяроддзе, дзе большасць людзей, асабліва ў гарадах, гавораць па-руску. Таму ў дзяцей літаратурная беларуская мова, якая выкарыстоўваецца пастаянна, – з’ява рэдкая. Да таго ж і многія настаўнікі, што выкладаюць беларускую мову, выступаюць прадстаўнікамі білінгвізму, які можна вызначыць як **прафесійна арыентаваны (абумоўлены)**. На ўроках – па-беларуску, па-за школай – па-руску. Прафесійна арыентаваны білінгвізм назіраецца і ў іншых сферах жыцця краіны. Напрыклад, у тэатры, дзе акцёры на сцэне выкарыстоўваюць беларускую мову, а па-за тэатрам – рускую. Тое самае можна сказаць пра многіх дыктараў радыё, тэлебачання, якія карыстаюцца беларускай мовай толькі ў сваіх праграмах. Білінгвізм з рускай мовай у якасці толькі мовы прафесіі – з’ява нетыповая для Беларусі.

У сітуацыі двухмоўя на тэрыторыі Беларусі ўзнікла і функцыянуе такая лінгвістычная з’ява, як **трасянка** – прамежкая форма змешанага маўлення, своеасаблівы моўны гібрыд.

Назва ўяўляе тэрміналагічную метафару, створаную ў выніку пераносу зыходнага слова з бытавой сферы ў сферу лінгвістычнай

тэрміналогіі. Трасянка – гэта сумесь сена з саломай для кармлення жывёлы, якая па якасці моцна саступала сёну. Калі ў гаспадара не хапае добрага сена, ён дадае салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з’ядае трасянку. Сэнс “недабраякасная сумесь” і быў перанесены ў моўную сферу.

Што такое трасянка з лінгвістычнага пункту погляду? Гэта моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў. Гэта сродак камунікацыі гарадскога насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы. Ад літаратурнай мовы трасянку адрознівае поўная адсутнасць норм: беларуска-рускае маўленне не падпарадкоўваецца строгім правілам і ўяўляе сабой механічнае змяшэнне розных моўных элементаў. Акрамя таго, трасянка характарызуецца малой прадказальнасцю. З’яўленне тых ці іншых слоў у вялікай ступені залежыць ад канкрэтных умоў камунікацыі. Большасць лінгвістаў лічыць, што ў аснове трасянке ляжыць руская лексіка і беларуская фанетыка, г.зн. рускія словы вымаўляюцца па законах беларускага маўлення. Параўн.: трас. *гавару* – рус. *говору* – бел. *кажу*; трас. – *заработаў* – рус. *заработал* – бел. *зарабіў*. Сітуацыя двухмоўя патрабуе пэўных намаганняў пры засваенні норм рускай і беларускай літаратурнай моў. Значна лягчэй з пункту гледжання неадукаванага чалавека выкарыстоўваць своеасаблівы моўны “гібрыд”. Часцей за ўсё трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы людзьмі, якія былі выхаваны ў вясковым ці беларускамоўным асяроддзі і апынуліся ў іншых умовах у сувязі з перасяленнем, павышэннем грамадскага статусу і інш.

Як з’ява выключна індывідуальная, трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы так званым прамым метадам, г.зн. у працэсе моўных зносін з носьбітамі, а не ў працэсе паступовага навучання.

Такім чынам, трасянка – гэта паўмова, яна ненарматыўная, узнікае і функцыянуе стыхійна, рэалізуецца выключна ў вусным маўленні, пераважае ў гарадскіх сітуацыях камунікацыі.

На тэрыторыі Беларусі, як сведчаць шматлікія факты, розныя тыпы двухмоўя і нават шматмоўя заўсёды былі важнымі элементамі гісторыі беларускага народа. Так, у перыяд Вялікага Княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла яшчэ ў старажытную эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што датычыцца беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння

ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі пасля далучэння Беларусі да Расіі руская мова стала дзяржаўнай і на яе тэрыторыі.

Такім чынам, моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызавалася як шматмоўная.

Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская. Такое становішча ахарактарызаваў у свой час В. фон Гумбальт, які зазначыў, што “мова народа ёсць яго дух, а дух народа ёсць яго мова, і цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае”. У мове акумуляецца духоўная энергія народа. Яна з’яўляецца галоўнай адзнакаю і сімвалам нацыі. Мова – генетычны код нацыі, яна яднае мінулае з сучасным, праграмуе будучыню і забяспечвае быццё нацыі ў вечнасці.

### Моўная інтэрферэнцыя і яе віды

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** (лац. *inter* ‘паміж’, *ferens, ierentis* ‘які нясе, пераносіць’) – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Яно выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуская-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

– фанетыку (**фанетычная** інтэрферэнцыя), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г. д.;

– акцэнтацыю (**акцэнтная** інтэрферэнцыя), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай мовы: *за́ борт* (замест *за бо́рт*), *глі́няны* (замест *гліняны*), *адзі́наццаць* (замест *адзіна́ццаць*), *спіна́* (замест *спі́на*) і г. д.;

– лексіку (**лексічная** інтэрферэнцыя), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу *васкрасенне* (бел. *нядзеля*), *благадару* (бел. *дзякуй*), *кірпіч* (бел. *цэгла*), *пасловіца* (бел. *прыказка*);

– словаўтварэнне (**словаўтваральная** інтэрферэнцыя), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (*атлетический*), *по-человечьи* (*по-человечески*); ці ў беларускім маўленні білінгваў *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрышы* (*ахрыплы*), *кантраліраваць* (*кантраляваць*);

– марфалогію (*марфалагічная* інтэрферэнцыя), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме; напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (*золотой медаль* замест *золотая медаль*, *порванный шинель* замест *порванная шинель*), канчаткі назоўнікаў (*озёры* замест *озёра*, *окны* замест *окна*), для абмена замест для абмену, стане дзядуляй замест стане дзядулем, у маём доме замест у маім доме) і г. д.;

– сінтаксіс (*сінтаксічная* інтэрферэнцыя), перанос з адной мовы ў маўленне на другой мове мадэляў пабудовы словазлучэнняў і сказаў: *два першых намесніка*, *спыніліся ў трох кіламетрах*, *ісці па снегу* (правільна па-беларуску: *два першыя намеснікі*, *спыніліся за тры кіламетры*, *ісці па снезе*).

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць, пераважна, як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

## Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай

Ва ўмовах масавага беларуска-рускага двухмоўя вельмі важна вызначыць тыя рысы, якімі характарызуецца беларуская мова ў параўнанні з рускай.

### 1. Фанетычныя асаблівасці.

1. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз’], [ц’] адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’], [т’], так званае “дзеканне” і “цеканне”: *день – дзень*, *дитя – дзіця*, *дюдю – дзюдю*, *делить – дзяліць*, *тело – цела*. Беларускім [дз] і [ц] уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім [д’], [т’].

2. Наяўнасць прыстаўнога зычнага [в] (зрэдку [г]) перад пачатковым [о], [у] (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове: *вока*, *вокны*, *восень*, *вугал*, *вуліца* і адсутнасць прыстаўнога [в] ([г]) у рускай мове (*окна*, *осень*, *угол*, *улица*).

3. Зычны [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *парадак*, *матэрыя*, *алгарытм*, *матрыца*, *рэгбі*, *рызыка*.

4. Зычны [в] у беларускай мове чаргуецца з [ў]: [в] вымаўляецца перад галосным, [ў] – на канцы слова і перад наступным зычным: *галава* – *галоўны*, *здаровы* – *здароўе*. У рускай мове [в] захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый*, *здоровье*, *здравная*, *главный*, *сворот*, а перад глухімі зычнымі і на канцы слова чаргуецца з [ф]: *тра[ф]ка*, *[ф]перёд*, *[ф]сегда*.

5. Зычны [д] у прыназоўніку і прыстаўцы ад- вымаўляецца як [д] перад усімі звонкімі, у тым ліку і перад санорнымі [в], [й], [л], [м], [н], [р]: *адвесці, адламаць, адрэзаць, ад рукі, ад іх [ад йіх], ад'ехаць [адйэхац']*. У рускай мове адпаведна вымаўляецца [т]: *отвести, отломать, отрезать*.

6. Наяўнасць прыстаўных галосных [і], [а] перад пачатковымі санорнымі [р], [л], [м], калі пасля санорных ідзе які-небудзь іншы зычны: *іржавы, ільняны, імкненне, імгла, аржаны*.

7. Чаргаванне ў беларускай мове складоў *ро, ло, ле* з адпаведнымі *ры, лы, лі*: *кроў – крыві, гром – грывоты, глотка – глытаць*.

8. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі *серада, вораг, палон, сорам, галоўны, сярэдні, узнагарода* адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі *среда, враг, плен, срам, главный, средний, награда*.

9. Наяўнасць у беларускай мове так званага “якання” (пераход галосных [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у [а], што на пісьме абазначаецца літарай **я**: *аксіёма – аксіяматыка, весці – вяду, верх – вяршыня, мераць – вымяраць*.

10. Наяўнасць афрыкат **дж** і **дз** як самастойных гукаў: *хаджу, дзяленне, падзяка, дзвесце*.

11. Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному: *горад, гіпотэза, нага, гектар*.

12. Падаўжэнне зычных у беларускай мове, за выключэннем губных і зычнага [р], якое ўзнікла ў выніку асіміляцыі (прыпадабнення) гэтымі зычнымі гука [j]: *веселье – вяселле, жыцье – жыццё, заречье – зарэчча, судья – суддзя, задание – заданне*.

13. Націскному галоснаму [э] (е) перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае [о] (ё) у рускай мове: *несёшь [нес'ош], идешь [ид'ош]*.

14. Захаванне цвёрдага вымаўлення зычных [д] і [т] у словах іншамоўнага паходжання перад галоснымі: *тэатр, тэма, тэарэма, дыск, дырэктар, дэкрэт, студэнт*.

15. Захаванне мяккага вымаўлення этымалагічнага [ц'] перад мяккім [в']: *цвісці, цвік, цвіркаць*.

16. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, розніца, роўнасць, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне **ро**, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася **ра**: *разум, разница, равенство*.

17. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу (*мый, шый, крый, лі, бі, ві*) і абвеснага ладу (*мыю, шыю, крыю*) вымаўляюцца галосныя [ы], [і]. У рускай мове ім адпавядаюць [о], [е]: *мой, мою, шей, пей, лей*. Так вымаўляюцца галосныя і ў прыметніках, і ў словах прыметнікавага тыпу



мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *такі, пусты, тупы* (у беларускай мове); *такой, пустой, тупой* (у рускай мове).

18. Наяўнасць чаргавання канцавых зычных [г], [к], [х] з адпаведнымі [з], [ц], [с] у назоўніках давальнага і меснага склонаў 1-га скланення і меснага склона 2-га скланення: *дарога – дарозе, нага – назе, рука – у руцэ, страх – страсе*.

19. Злучнік і часціца і пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як [й]: *сястра й брат, добра й хутка, а я й не гаварыла*. У рускай мове такога змянення няма.

## II. Марфалагічныя асаблівасці.

1. Род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы: *жаль, боль, гармонік, накіп, медаль, палын, пыл, сабака, стэп, шынель, цень* у беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Зразумела, што часцей назіраюцца родавыя несупадзенні, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы род), *пытанне* (ніякі род) і *вопрос* (мужчынскі род), *лицо* (ніякі род) і *твар* (мужчынскі род).

2. Пэўныя назоўнікі адрозніваюцца лікам; у беларускай мове: *чарніла* (добрае, чорнае, чырвонае), *бяліла* (густое, сінтэтычнае), *дзверы* (шырокія, новыя), *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове: *чернила* (хорошие, черные, красные), *белила* (густые, синтетические), *дверь* (новая, широкая).

3. Даволі частае ўжыванне клічнай формы назоўнікаў 2-га скланення для выражэння зваротку: *браце, дружа, сынку*.

4. Уніфікаваная форма назоўнікаў назоўнага склона множнага ліку ў беларускай мове: канчаткі **-і, -ы**, (*лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, палі, заданні, пытанні*), толькі словы тыпу *армянін* маюць канчатак **-е** (*армяне*). У рускай мове – **-и, -ы** (*столы, ученики*), **-а, -я** (*леса, учителя*), **[-ьја]** (*сучья, братья, сыновья*), **-е** (*армяне*).

5. Наяўнасць у назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку канчаткаў **-аў (-яў)**: *бітваў, забойстваў, брытваў*. У рускай мове *битв, убийств, бритв*.

6. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду тыпу *дзядзька, ваявода, бацька, стараста* у формах давальнага, меснага і творнага склонаў адзіночнага ліку маюць канчаткі назоўнікаў другога скланення: *бацька – бацьку, мужчына – мужчыну; бацька – аб бацьку, мужчына – пры мужчыну; бацька – бацькам, мужчына – мужчынам*. У рускай мове – *воеводе, старосте; о воеводе, о старосте; воеводой, старостой*.

7. Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове маюць суфіксы **-эйш-, -ейш-, -ш-** і з’яўляюцца поўнымі зменнымі формамі: *разумнейшы за брата, прыгажэйшая за яе, дабрэйшыя за іншых*;

*другі раздзел карацейшы за першы. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені – закасянелая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: шире, умнее, талантливее, сильнее.*

8. Ужыванне формы назоўнага склону множнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі 2, 3, 4: *чатыры важныя перамогі, дзве трэція, тры сёмыя.*

9. Асобныя формы скланення лічэбнікаў *два, дзве* для мужчынскага і жаночага роду ў адрозненне ад рускай мовы: *двух братьев – двух сестер; двух братоў – дзвюх сяцёр.*

10. Нескланяльнасць лічэбнікаў *дзевяноста, паўтары, паўтара.*

11. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў **-учы, -ачы (-ячы)**: *пішучы, гаворачы, робячы.* У рускай мове ім адпавядаюць дзеепрыслоўі з суфіксамі **-а (-я)**: *идя, неся, читая.* Беларускія дзеепрыслоўі на **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)** – закасянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*ідучы, робячы*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* – закасянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*ида, неса – идя, неся*).

12. У беларускай мове ўтвораны і ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, ліць* (*б'ючы, п'ючы, льючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*мажучы, пішучы, рэжучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

13. У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ўш-, -ш-**. У рускай мове яны вельмі пашыраныя (*поступающий, обвиняющий, расходившийся, ответивший*). У беларускай мове сказам з дзеепрыметнікамі такога тыпу адпавядаюць складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай: *поступающий на юридический факультет – які паступае на юрыдычны факультэт.*

### III. Сінтаксічныя асаблівасці.

Сінтаксіс (як раздзел граматыкі) вывучае віды сувязей, на аснове якіх арганізуюцца словазлучэнні і сказы. Словы ў словазлучэннях звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю дапасавання, прымыкання і кіравання. Найбольш пашырана і ўстойліва ўздзеянне рускай мовы выяўляецца ў канструкцыях кіравання, для якіх характэрны шэраг спецыфічных рыс. Некаторыя з іх:

1. Дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, прабачыць, выбачаць, дараваць* спалучаюцца ў беларускай мове з назоўнікамі давальнага склону: *дзякаваць сястры, дараваць сябру, прабачце мне.* У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить сестру, простить товарища, извините меня.*

2. Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, кпіць, здэкавацца, глуміцца,*

*рагатаць* кіруюць родным склонам з прыназоўнікам з: *жартаваць з дзіцяці, насміхацца з сяброўкі*, а адпаведныя рускія дзеясловы – творным з прыназоўнікам над: *шутить над ребёнком, смеяться над сестрой*.

3. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець* і пад. і волевыяўлення *наслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам на: *ісці на ваду, наслаць на сястру*. Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі ягады, грыбы, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца таксама ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам у: *ісці ў суніцы, адправіць у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках – *идти за водой, послать за сестрой, отправит за грибами*. У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

4. Дзеясловы са значэннем дзеяння ці стану (*хадзіць, лятаць, сустракацца, бачыцца* і пад.) кіруюць месным склонам назоўнікаў з прыназоўнікам на: *хадзіць на вечарах, бачыцца на суботах, сустракацца на выхадных*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць ад залежнага слова давальнага склону з прыназоўнікам по: *ходить по вечерам, видется по субботам, встречаются по выходным*.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца* і інш.) звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам пра: *гаварыць пра надвор'е, думаць пра вясну, клапаціцца пра бацькоў*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам о (об): *говорит о погоде, думат о весне, беспокоиться о родителях*.

6. У словазлучэннях з галоўным словам прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам за: *больше за яго, старэйшы за сястру, хутчэй за ўсіх*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *больше его, старше сестры, быстрее всех*.

7. Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць творнага склону з прыназоўнікам з: *ажаніўся з Марынай, ажанілі з нялюбай*. У рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам на: *женился на Марине, женили на нелюбимой*.

8. У беларускай мове больш пашыраны аднастаўныя няпэўна-асабовыя сказы: бел. *дом пабудавалі* – рус. *дом построен*.

9. Лічэбнікі *два, тры, чатыры* спалучаюцца з назоўнікамі ў назоўным склоне множнага ліку: *два дакументы, тры пастановы, чатыры банкі* (рус.: *два документа, три постановления, четыре банка*).

10. Значэнне прыналежнасці ў беларускай мове выражаецца значна часцей, чым у рускай мове, прыналежнымі прыметнікамі: *мужаў аўтамабіль, дырэктараў дом* (рус.: *автомобиль мужа, дом директора*).

11. Пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам *за*: *за тры крокі ад мяне, за дваццаць кіламетраў ад сталіцы*.

### Да зместу

## Тэма 4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Нацыянальная беларуская мова мае дзве асноўныя формы існавання – вусную і пісьмовую. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, дамашніх абставінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняцце тэксту: чытанне, запамінанне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы існавання з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабаковыя сферы грамадскай дзейнасці.

**Функцыянальны стыль маўлення** (ад лац. *stilus* ‘палачка для пісьма’) – разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін. З улікам моўных зносін функцыянальныя стылі падзяляюцца на **кніжныя** (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі) і **гутарковыя**. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы.

**Гутарковыя стыль** забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г. зн. камунікатыўнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі ў час асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Гутарковы або размоўны стыль характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак, шкандыбаць, шалёхацца*), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*велік, лаба, курсач, абітура, Сан Саньч*), выкарыстаннем няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў і г.д.). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запасу, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца шматлікімі сінанімамі, якія з высокай хуткасцю змяняюць адно другое, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічкамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пыталымі канструкцыямі (*Малайчына! Здорова! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, абы дзень да вечара, лынды біць*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца, паколькі прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'яднікаў.

Станоўчай рысай вуснага стылю з'яўляецца магчымасць выправіць сказанае, дапоўніць або значна змяніць, таму што мы спантанна падбіраем неабходныя моўныя сродкі.

**Мастацкі стыль** выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы чалавечых зносін, забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, песенная творчасць, тэатр, кіно, фальклор і інш.). Асноўная яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, глядача праз мастацкія вобразы. Шматграннасць і багацце стылю дасягаецца ўмелым аўтарскім выкарыстаннем слоў прамога і пераноснага значэння, ацэначных формаў розных часцін мовы, разнастайных сінтаксічных канструкцый.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінанімаў і антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і т. п. Усе выкарыстаныя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго спосаб выражэння думкі, уласны погляд, бачанне рэчаіснасці.

Мастацкая мова арганічна і матывавана ўключае сродкі іншых стыляў: дыялектызмы, жарганізмы, тэрміналагічныя паняцці, устарэлыя словы, неалагізмы, і нават вульгарызмы. Напрыклад, пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы як сродак характарыстыкі персанажаў, сродак стварэння мясцовага каларыту. Спецыяльная лексіка звычайна ўводзіцца для характарыстыкі герояў, пэўнага прафесійнага асяроддзя і інш.

Надзвычай складаным з'яўляецца пытанне аб вылучэнні лексікі, уласцівай для мастацкага стылю. У творах мастацкай літаратуры, разнастайнай у жанравых і тэматычных адносінах, выкарыстоўваюцца словы розных разрадаў і вызначыць сярод іх такія, што маюць своеасаблівую літаратурна-мастацкую афарбоўку, вельмі цяжка. Галоўная

асабліва сць літаратурна-мастацкага стылю заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана: усе пласты лексікі ва ўсёй разнастайнасці яе семантыкі, экспрэсіўных і функцыянальна-стылістычных адценняў (ад прастамоўя да высокай кніжнай), з усімі яе значэннямі – прамымі і пераноснымі, усю фразеалогію, амаль усе сродкі граматыкі і перш за ўсё – вялікую разнастайнасць сінтаксічных канструкцый, тыпаў сказаў. Пярэстасць моўных сродкаў у мастацкай літаратуры адчуваецца толькі ў тым выпадку, калі іх ужыванне немэтазгодна.

Побач з магчымасцю і дапушчальнасцю выхаду за нормы і межы літаратурнай мовы (у асноўным у сферы лексікі і словаўтварэння), мова мастацкай літаратуры вылучаецца і строгай нарматыўнасцю, якая заключаецца ў патрабаванні высокай дакладнасці, дасканалай адабранасці слова, высокай пісьменнасці.

Мова мастацкай літаратуры – гэта мова мастацтва слова, галоўнай функцыяй якой з’яўляецца функцыя эстэтычная, хоць і камунікатыўная функцыя праяўляецца тут у поўнай меры. Мова мастацкай літаратуры аказвае вялікі ўплыў на развіццё літаратурнай мовы.

**Публіцыстычны стыль** рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі (газетах, часопісах, на радыё і тэлебачанні), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г. д. Выконвае дзве асноўныя функцыі: інфармацыйную і ўздзеяння. Па-першае, менавіта з крыніц публіцыстычных сродкаў мы чэрпаем навіны паўсядзённага жыцця, становімся сведкамі сусветных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне, таму што публіцыстычны стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскае жыццё, крытыкаваць, агітаваць, выхоўваць.

Мова публіцыстыкі вызначаецца наяўнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавая ведамствы, бюджэтная сфера дзейнасці*). Часткова ўводзяцца і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*другі хлеб, незгасальны агонь, крыніцы фінансавання*). Сустракаюцца і ўстойлівыя выразы, шаблонныя спалучэнні: *важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна служыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі*. Асноўнай прычынай пераўтварэння сродкаў у клішэ з’яўляецца стандартызацыя, часты паўтор вобразнага сродку з-за недастатковай маўленчай культуры журналістаў (*пастаянная прапіска*).

Марфалогія публіцыстычнага стылю не дае яркіх узораў стылістычнай замацаванасці. У ім шырока выкарыстоўваюцца

аддзеяслоўныя назоўнікі, іншамоўныя суфіксы. Прыватнай асаблівасцю публіцыстычнага стылю з'яўляецца выкарыстанне назоўнікаў у форме множнага ліку, якія не абазначаюць колькасць: *пошукі, перагаворы, улады*, часта выкарыстоўваюцца інфінітывы, дзеясловы загаднага ладу.

Сінтаксіс, у асноўным кніжны, са складанымі разгорнутымі канструкцыямі, іншы раз выкарыстоўваюцца элементы размоўнага сінтаксісу – эліпсіс – бездзеяслоўныя фразы: *Наш дэвіз – якасць*. Часта сустракаюцца намінатыўныя сказы, далучальныя канструкцыі, парцэляцыя, якая заключаецца ў члянэнні сказаў, пры якой змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў другой ці некалькіх інтанацыйна-сэнсавых маўленчых адзінках, размешчаных адна за другой пасля паўзы: *Пасля абеду прыйшлі госці. Нечаканыя. Незапрошаныя*.

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў.

Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захацаца пачуць, пачытаць, успрыняць.

**Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы) стыль** – гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, пастановаў, пратаколаў, даведак, справаздач, заяў і іншых справавых папер афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Дзелавая карэспандэнцыя – адна з формаў пісьмовых зносін паміж фізічнымі ці юрыдычнымі асобамі. Гэта аўтабіяграфіі і кантракты, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, дэкрэты і пагадненні і г. д. Афіцыйна-справавому стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выразаў, канцылярскіх зваротаў (штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную функцыі: з'яўляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін, з'яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі. Мэта большасці дакументаў – паведаміць. Напрыклад, з аб'яў дэведваемся, дзе і калі адбудзецца сход ці нарада, у пратаколе фіксуецца ход абмеркавання таго ці іншага пытання, у кантрактах (дагаворах) афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж установамі, дзяржавамі.

У гэсце дакументаў прадстаўлена значная колькасць спецыяльных слоў-тэрмінаў, аддзеяслоўных назоўнікаў: *баланс, калькуляцыя, сабекошт, рэнтабельнасць, узгадненне, грыф зацверджання*. Не дапускаецца ўжыванне прастамоўных, дыялектных, жаргонных слоў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі. Інфармацыя афармляецца такім чынам, каб яе асноўная думка адразу была зразумелая, ясная. Дакументы складаюцца сцісла і проста мовай, без двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, гэта значыць, што справавая мова адпавядае агульналітаратурным нормам.

Афіцыйна-справавы стыль характарызуецца ўстойлівасцю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выказаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў парой зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў.

**Навуковы стыль** фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта стыль падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

Найбольш агульнымі ўласцівасцямі навуковага стылю з’яўляюцца аб’ектыўнасць, дакладнасць, лагічнасць, і абстрактнасць выкладання.

### Да зместу

## Тэма 5. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

**Навуковы стыль** фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта стыль падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

Сфера навуковага мыслення вызначаецца імкненнем да найбольш дакладнага, лагічнага, абстрагаванага выражэння думак, якія размяшчаюцца ў строгай паслядоўнасці.

Агульнымі рысамі навуковага стылю з’яўляюцца:

- навуковая тэматыка тэкстаў;
- лагічнасць выкладу матэрыялу – калі выконваюцца законы логікі ў перадачы зместу, інфармацыя падаецца ў пэўнай паслядоўнасці, згодна з планам, несупярэчліва, з выкарыстаннем спецыяльных сінтаксічных сродкаў міжфразавай сувязі;
  - дакладнасць выкладу дасягаецца выкарыстаннем адназначных навуковых сродкаў, спецыяльных слоў, тэрмінаў;
  - доказнасць выкладу матэрыялу – калі прыводзяцца прыклады, аргументы, вынікі эксперыментаў на карысць разгледжаных палажэнняў;
  - аб’ектыўнасць выкладу праяўляецца ў разглядзе праблемы з розных пунктаў гледжання, у адсутнасці суб’ектыўных падыходаў, эмацыянальных ацэнак, што патрабуе строгаści і дакладнасці моўных сродкаў;
  - насычанасць фактычнай інфармацыяй, статыстычнымі дадзенымі, наяўнасць графікаў, формул, табліц і г. д.;



– абагульненасць, абстрактнасць выкладу навуковых тэкстаў праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адзначнасць і навуковую дакладнасць.

Сфера прымянення навуковага стылю вельмі шырокая. Гэта адзін са стыляў, які мае моцны і рознабаковы ўплыў на літаратурную мову. Шырокае і інтэнсіўнае развіццё навуковага стылю прывяло да фарміравання ў яго межах наступных разнавіднасцей (падстыляў):

- 1) уласна навуковага;
- 2) вучэбна-навуковага;
- 3) навукова-інфарматыўнага;
- 4) навукова-даведачнага;
- 5) навукова-папулярнага.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы гэтага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г. д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульнанавуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, гіпотэза, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, элемент, аперацыя* і інш.). Выяўленне значэння такіх слоў залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя*. Аперацыя (ад лац. *operatio* ‘дзеянне’) – 1) ‘закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў, накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*)’; ‘асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*)’; 2) ‘асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя, паштовая операцыя*; 3) ‘у вылічальнай тэхніцы выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная операцыя*)’.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў.

У навуковым тэксце часта ўжываюцца скарачэнні, формулы, схемы, графікі (*ст., кг, км, адзл. л., %*). Кніжныя фразеалагізмы адзначаюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, навуковы інтарэс, прыведзеныя доказы, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя і грубыя словы).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю мовы абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі *-нн-, -енн- (-энн-), -анн-* са значэннем адцягненага дзеяння (*вылучэнне, даследаванне, адлюстраванне, перамяшчэнне, стварэнне, выкарыстанне, забеспячэнне* і інш.).

Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняльных паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняльнага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб'екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання і інш.* Адметнай рысай навуковага стылю з'яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў (ад 30 % да 45 % супраць 10–12 % у гутарковым стылі?).

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён (мат. *бярнуліеў, беселеў*; фіз. *ампер, джоўль, сіменс*; хім. *кюрыі, курчатовій, нобелій* і інш.). Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента словазлучэння ў назвах формул, метадык, тэорый і пад. (напрыклад, *эфект Магнуса, пятля Корбут*).

Прыметнікі ў навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *натуральныя каардынаты, міжнародны і ўнутраны турызм, лёгкая і цяжкая атлетыка; горныя, дарожныя, кальцавыя, лінейныя, трэкавыя аўтагонкі і інш.*

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб'ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае выкарыстанне дзеясловаў у 3-й асобе цяперашняга часу. Напрыклад: *даследуецца, аналізуецца, вымяраецца, вывучаецца, базіруецца, сістэматызуецца, складае, утвараюць* і пад.

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта апавядальныя і пыталыныя сказы, паколькі ідзе сцвярджэнне, паведамленне або ставіцца пытанне, напрыклад, у падручніку. Сказы навуковага тэксту звычайна складаныя, пераважаюць складаназалежныя, таму што ідзе тлумачэнне, доказ. Выкарыстоўваюцца такія злучнікі і злучальныя словы, як *таму, што; для таго, каб; які; у тым ліку* і інш. Сінтаксічныя канструкцыі аб'ёмныя, сказы развітыя, ускладнены аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі зваротамі. Аднародныя члены сказа выкарыстоўваюцца для класіфікацыі, сістэматызацыі прадметаў, уласцівасцей, з'яў. Структурнай адзінкай навуковай літаратуры, дзе адлюстроўваюцца яе характэрныя асаблівасці і адметныя рысы, з'яўляецца навуковы тэкст.

**Навуковы тэкст** – гэта вынік маўленчай або мысліцельнай дзейнасці асобы, які фіксуецца пісьмова ці выкладаецца вусна. Усе структурныя элементы навуковага тэксту (абзацы, параграфы, тэмы, раздзелы) павінны аб'ядноўвацца ў адзінае цэлае не толькі агульнай назвай, загалоўкам, але і стылявым адзінствам, мэтанакіраванасцю разгортвання доказнага зместу.

Навуковыя тэксты розных жанраў будуцца па адзінай лагічнай схеме: тэзіс – доказ – вывады.

**Тэзіс** – гэта сцвярджэнне, якое патрабуе абгрунтавання. Тэзіс уключае ў сябе прадмет гаворкі і прымету, якая аналізуецца. Доказам тэзіса з’яўляюцца аргументы (довады, якія прыводзяцца ў доказ), колькасць якіх залежыць ад жанру і аб’ёму навуковага тэксту. Аргументацыя павінна суправаджацца ілюстрацыямі – прыкладамі, якія пацвярджаюць вылучаныя тэарэтычныя палажэнні. Навуковы тэкст завяршаецца вывадамі, у якіх утрымліваецца аналітычная адзнака праведзенага даследавання і вызначаюцца перспектывы далейшага навуковага пошуку.

### Сістэма жанраў навуковай літаратуры

**Жанр** – форма арганізацыі моўнага матэрыялу ў межах таго ці іншага стылю. У жанравых адносінах навуковая літаратура з’яўляецца адной з найбольш багатых: артыкул, рэцэнзія, анатацыя, рэферат, водгук, манаграфія, даклад, рэзюмэ, справаздача і інш.

**Рэферат** – гэта сціслая перадача асноўнага зместу навуковай адзінкі: кнігі, тэмы, артыкула, працы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі, але пажадана пры падрыхтоўцы выкарыстоўваць некалькі літаратурных крыніц, выказваць свае ўласныя меркаванні і адносіны да праблемы. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрыхтаваць і агучыць даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды.

Рэферат можа быць *рэпрадуктыўным* (аднаўляе тэкст першаснага тэксту) і *прадуктыўны* (утрымлівае крытычнае або творчае асэнсаванне прачытанай крыніцы).

Па колькасці выкарыстаных першасных дакументаў рэфераты падзяляюцца на *манаграфічныя* (складзеныя па адным дакуменце) і *аглядныя* (па некалькіх крыніцах на адну тэму).

Па чытацкім прызначэнні рэфераты падзяляюцца на *агульныя* (выкладаюць змест дакумента агульна, разлічаны на шырокае кола чытачоў) і *спецыялізаваныя* (выклад зместу арыентаваны на спецыялістаў пэўнай галіны ведаў).

У структуры рэферата любога тыпу вылучаюць тры асноўныя кампаненты: бібліяграфічнае апісанне, уласна рэфератыўны тэкст, даведачны апарат.

Рэферат мае пэўную кампазіцыю:

- уступ (указваюцца выхадныя дадзеныя тэксту, звесткі аб аўтары, раскрываецца сэнс назвы работы, чаму яна прысвечана);
- пералік асноўных пытанняў і праблем, пра якія паведамляецца ў першакрыніцы;
- аналіз самых важных пытанняў, якія ўтрымліваюцца ў тэксе-арыгінале.
- агульны вывад аб значэнні ўсёй тэмы або праблемы тэксту.

Да навуковага стылю адносіцца і такі сціслы жанр, як анатацыя, якая змяшчаецца ў пачатку або ў канцы кнігі і з'яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для чытача. **Анатацыя** – кароткі выклад зместу і яго характарыстыка. Такі від пісьмовай працы звычайна дае ўяўленне пра змест кнігі, характарызуе яго, а таксама можа паведамляць пра аўтара, час напісання, эпоху і г. д. Вызначаюць наступныя віды анатацый: даведачныя, рэкамендавальныя, агульныя, спецыялізаваныя, групавыя і інш. Аднак у навуковай дзейнасці найбольшае распаўсюджанне атрымалі даведачныя анатацыі.

Выкладанню зместу або сутнасці працы, прамовы (навуковай, грамадскай) прысвечана і **рэзюмэ**. Яно абазначае яшчэ і кароткі вывад са сказанага, падагульненне, заключэнне. Выкарыстанне гэтага паняцця пашыраецца не толькі ў навуковым маўленні, але і ў іншых напрамках. Гэтым тэрмінам называюць у справах або прафесійных зносінах аўтабіяграфію, таму што яна ўяўляе сабой своеасаблівае падагульненне дзейнасці чалавека. Выкарыстоўваюць і тады, калі неабходна падвесці вынік, зрабіць важны вывад.

**Тэзісы** – палажэнні, правільнасць якіх павінна быць раскрыта і абгрунтавана; сфармуляваныя палажэнні, якія каротка перадаюць асноўныя думкі лекцыі, даклада, артыкула і інш. Неабходна яшчэ адзначыць, што тэзісы бываюць другаснымі і арыгінальнымі. *Другасныя* тэзісы пішуцца з мэтай выдзялення галоўнай інфармацыі якой-небудзь крыніцы (напрыклад, навуковага артыкула). Такія тэзісы неабходныя для далейшай навуковай працы (у прыватнасці студэнтам, аспірантам). *Арыгінальныя* тэзісы пішуцца як першасны тэкст да будучых выступленняў (на семінары, канферэнцыі і пад.) і публікуюцца ў спецыяльных зборніках.

**Рэцэнзія** – артыкул, у якім даюцца ўсебаковы аналіз і ацэнка навуковага твора.

**Водзыў** – навуковая праца, у якой аўтар дзеліцца сваімі ўражаннямі аб навуковай працы іншага аўтара, пры гэтым не ставіць перад сабой мэты ўсебакова ахарактарызаваць змест і навуковую структуру.

Навуковы стыль па сваіх функцыянальных і моўных якасцях набліжаецца да афіцыйна-справавога, бо іх аб'ядноўвае пераважна пісьмовая маналагічная форма існавання, сцісласць і неэмацыянальнасць

у перадачы зместу. Узаемазвязаныя стылі выкарыстоўваюць значную колькасць абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі, пазбягаюць слоў пераноснага значэння, змяшчаюць сказы з прамым парадкам слоў, аднароднымі і адасобленымі членамі.

### Да зместу

## Тэма 6. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае афіцыйна-справавую, канцылярскую, юрыдычную, дыпламатычную сферы грамадскай дзейнасці чалавека. Рэалізуецца ён у дзяржаўных дакументах, указах, дагаворах, законах і кодэксах, актах, даверанасцях, пратаколах, аб'явах, заявах, справаздачах, канвенцыях, дэкларацыях, камюніке і інш.

Агульнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю з'яўляюцца:

– паўната і своечасовасць інфармацыі, дакладнасць і лаканізм фармулёвак (максімальна дакладна адлюстраванне звесткі, якія маюць прававую сілу) – інфармацыйнасць;

– нейтральны тон выкладання (асобасны, суб'ектыўны момант адсутнічае). Не выкарыстоўваецца эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка, размоўная, жаргонная. Выкарыстоўваюцца сродкі лагічнай, а не эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнкі сітуацыі – аб'ектыўнасць;

– дакладнасць інфармацыі дасягаецца перш за ўсё праз ужыванне спецыяльнай тэрміналогіі (у справавым маўленні тэрміны распаўсюджаны вельмі шырока), а таксама агульналітаратурных слоў у першым прамым значэнні з мэтай выключэння любых іншых тлумачэнняў. Афіцыйна-справавы стыль функцыянуе ў пісьмовай форме, таму важна, каб не было двухсэнсоўных і расплывістых фармулёвак;

– высокая частотнасць моўных формаў у тэксце дакумента з'яўляецца вынікам агульнай рэгламентацыі формы дакументаў. Галоўная прычына гэтай з'явы – свядомая ўстаноўка на стандартызацыю мовы справавых зносін;

– уніфікацыя мовы справавых зносін заключаецца ў скарачэнні неапраўданай разнастайнасці дакументаў, прывядзенні іх да аднастайных формаў, структуры, моўных канструкцый.

Усе вышэйпералічаныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю патрабуюць ужывання спецыяльных моўных сродкаў пры афармленні справавых папер і дакументаў.

Вылучаюць наступныя падстылі:

- 1) заканадаўчы;
- 2) адміністрацыйна-канцылярскі;

3) дыпламатычны.

Асноўным аб'ектам справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

**Дакумент** (лац. *documentum* 'павучальны прыклад, пасведчанне') – матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў прастору і часе. Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці, афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і накопленне, магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, праваявая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш.

Дакументы ўключаюць не толькі характэрныя тэрміналагічныя і стандартызаваныя сродкі, але і абрэвіатуры, уласныя назвы. Марфалогія стылю прадстаўлена пераважнай колькасцю імёнаў: большасць назоўнікаў і прыметнікаў у параўнанні з дзеяслоўнымі формамі. Сярод дзеяслоўных формаў мноства дзеясловаў-звязак (*выконваецца, прад'яўляецца, зацвярджаецца, ажыццяўляецца, праводзіцца*) або спалучэнняў з інфінітывам (*тэрмінова выканаць, неабходна ажыццяўляць, падрыхтаваць да эксплуатацыі, аб'явіць падзяку, прыняць меры*).

Характэрнай адзнакай дакумента з'яўляецца тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасад, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе (*загадчык, эканаміст, вядучы спецыяліст, генеральны дырэктар*). Уласныя назоўнікі сустракаюцца ў большасці дакументаў: заявах, дагаворах (кантрактах), планах, загадах і інш. Кожнаму віду дакументаў адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў, г. зн. асобных элементаў дакумента (назва, дата, адрас, рэгістрацыйны нумар, подпіс і інш.). Напрыклад, аўтар дакумента. Ім можа выступаць арганізацыя (прадпрыемства, установа), а ў рэквізіт уваходзіць назва арганізацыі, назва структурнага падраздзялення. Усе назвы падаюцца ў строгай адпаведнасці з найменнямі, зарэгістраванымі ўстаноўчымі дакументамі, напрыклад, статутамі. Эмблема арганізацыі як асобны рэквізіт таксама можа ўключаць назву, абрэвіатуру, сімвал, хаця можа сумяшчаць у сабе і назву, і малюнак, і таварны знак, напрыклад: “*Атлант*”, “*Керамін*”, “*Прамень*”, “*МАЗ*”.

Уласныя назвы і прозвішчы ў дакументах ставяцца ў розных склонавых формах, пераважна ў родным, давальным, вінавальным склонах. Неабходна памятаць аб адрозненні склонавых канчаткаў прозвішчаў і імёнаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: *Шабуня* – *Шабунем* (бел.), *Шабуней* (рус.). У беларускай мове прозвішчы з ненаціскным канчаткам *-а (-я)* набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу

асобы: Д. *Варвашэні Юліі*, але *Варвашэню Івану*; Т. *Варвашэняй Юліяй*, але *Варвашэнем Іванам*. У беларускай мове пашыраны нязменныя прозвішчы:

– усе прозвішчы з націскным канчаткам *-о*: *Занько́, Пяшко́, Жылко́*;

– усе прозвішчы з канчаткам *-ых (-іх)*: *Бялы́х, Барана́вых*;

– прозвішчы жанчын, якія заканчваюцца на зычны гук: *Антановіч, Корань, Кушмар, Каральчук*.

Свае асаблівасці мае і ўжыванне лічэбнікаў у тэкстах афіцыйна-справавога стылю. Найбольш зручным у працы з дакументамі з’яўляецца славесна-лічбавы запіс вялікіх лікаў. Напрыклад, *3 тыс. рублёў, 59 тыс. рублёў*. Але малыя лікі без указання меры пішуцца толькі словамі (*больш за тры дні, да пяці чалавек*). Аналагічна пішуцца лічэбнікі, якія азначаюць межы тэрміну, пэўны перыяд (*доследы праводзіліся на працягу трох-пяці дзён*). Калі ў дакумент уводзяцца парадкавыя лічэбнікі, то да іх дапісваюцца склонавыя канчаткі (*сталовая 1-ай катэгорыі*). Пры пералічэнні некалькіх парадкавых лічэбнікаў склонавыя канчатак ставіцца адзін раз (*1, 3, 6-ай груп*). Пры рымскіх лічэбніках склонавыя канчаткі не ставяцца (*майстар II разраду, настаўнік I катэгорыі*). Словазлучэнні “лічэбнік+назоўнік” пішуцца такім чынам: *у 20-кіламетровай або 20-км зоне, у 10-дзённы тэрмін*. Канчатак *-ці* не ставіцца.

Для сучаснага беларускага справаводства характэрна актыўнае перайманне моўных сродкаў з рускай мовы. Адсюль назіраецца ўжыванне варыянтаў, сінонімаў: *дагавор – дамова, тыраж – наклад, працэнты – адсоткі*.

Сінтаксіс дакумента таксама мае свае спецыфічныя асаблівасці. Паколькі стыль павінен перадаваць інфармацыю сцісла, дакладна і паслядоўна, то выкарыстоўваюцца складаныя (складаназалежныя) сказы. Не сустракаюцца клічныя сказы, так як стыль пазбаўлены экспрэсіўнасці. Пераважаюць апавядальныя сказы і сустракаюцца пыталыя.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са справаводствам, але мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць духоўныя пачуцці людзей.

## **Групы афіцыйна-справавой дакументацыі і асаблівасці іх афармлення**

Дакументы вылучаюць па відах дзейнасці (*планавыя, навукова-тэхнічныя, праектна-каштарысныя* і г. д.); па спосабе фіксацыі інфармацыі (*пісьмовыя, графічныя, кіна-, фота-, фонадакументы*); па месцы складання (*для рашэння знешніх і ўнутраных пытанняў*); па ступені галоснасці (*сакрэтныя, зусім сакрэтныя, адкрытыя*); па юрыдычнай сіле

(сапраўдныя і фальшывыя); па тэрмінах выканання (тэрміновыя і нетэрміновыя); па стадыях падрыхтоўкі (чарнавыя і арыгінал); па тэрмінах захоўвання (пастаяннага і часовага захоўвання).

Па сваім функцыянальным прызначэнні ўсе службовыя дакументы падзяляюцца на наступныя групы:

- 1) **асабістыя** (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска);
- 2) **дырэктывыя**, або **распарадчыя** (загад, распараджэнне, пастанова);
- 3) **фінансавыя і ўліковыя** (бухгалтарскі баланс, пенсійнае даручэнне, справаздача, плацёжныя даручэнні, акты рэвізіі касы, квітанцыі);
- 4) **адміністрацыйна-арганізацыйныя** (кантракт, дамова, пратакол, справаздача, план, канстытуцыя);
- 5) **інфармацыйна-даведачныя** (даведка, дакладная запіска, службовая і тлумачальная запіскі, акт, тэлефанаграма, факс);
- 6) **арганізацыйныя** (статут, інструкцыя, штатны расклад);
- 7) **справавыя лісты** (пісьмы і іншая карэспандэнцыя).

Кожнаму віду дакумента адпавядае пэўная колькасць **рэквізітаў** – абавязковых элементаў службовага дакумента. Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго **фармуляр**. Пры стварэнні ўніфікаванай сістэмы дакументацыі распрацоўваецца фармуляр-узор – мадэль сукупнасці ўніфікаваных формаў дакументаў. Два асноўныя фарматы дакументаў – А 4, А 5. Фармуляр мае тры зоны: службовае поле дакумента, поле для размяшчэння вуглавога (падоўжнага) штампа і рабочае поле дакумента. Службовае поле – гэта частка плошчы фармата, прызначаная для палёў дакумента і замацавання яго для захоўвання. Левы верхні вугал – поле для размяшчэння штампа. Астатняя частка фармуляра – рабочае поле. Плошча фармата запаўняецца рэквізітамі.

Згодна са стандартам СТБ 6.38–2016 для арганізацыйна-распарадчых дакументаў зацверджаны 32 рэквізіты: дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, эмблема арганізацыі, код арганізацыі, код дакумента, назва арганізацыі, паштовы адрас адпраўшчыка, назва віду дакумента, дата, візы, грыф узгаднення і інш.

Адрозніваюць рэквізіты пастаянныя і пераменныя. Пастаянныя рэквізіты паўтараюцца ва ўсіх дакументах дадзенай назвы (дадзенай групы). Пераменныя рэквізіты наносяцца непасрэдна пры падрыхтоўцы канкрэтнага дакумента. **Пастаянныя рэквізіты**: герб, таварны знак, код арганізацыі, назва арганізацыі, даведачныя дадзеныя аб арганізацыі, рахунак, назва дакумента. **Пераменныя рэквізіты**: дата, рэгістрацыйны нумар, адрасат, рэзалюцыя, тэкст дакумента, пячатка, адзнака аб паступленні дакумента ў арганізацыю.

Службовы дакумент – гэта перш за ўсё пісьмовы тэкст. Вылучаюцца наступныя тыпы тэкстаў дакументаў:



1) **традыцыйны, лінейны запіс** – паслядоўнасць сінтаксічна аформленых сказаў, тэкст афармляецца ў радкі, захоўваюцца абзацы, магчыма вылучыць раздзелы, главы (палажэнні, статуты, правілы, канстытуцыя, заява, аўтабіяграфія, справавы ліст);

2) **трафарэт** – традыцыйны лінейны запіс, надрукаваны загадзя, але з прабеламі, якія запаўняюцца пры канчатковым афармленні ў залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі (даведка, кантракт, некаторыя загады);

3) **анкета** – спосаб запісу тэксту, калі пастаянная інфармацыя размяшчаецца ў левай частцы аркуша, радкамі адзін пад другім у форме назойнікаў у назойным склоне, а пераменная інфармацыя ўносіцца ў працэсе складання дакумента ў правай частцы аркуша (загады аб прыёме на працу, аб пераводзе на новае месца працы, аб звальненні, кадравыя дакладныя і тлумачальныя запіскі, лісткі па ўліку кадраў);

4) **табліца** – сукупнасць дадзеных, прадстаўленых у лічбавай або слоўнай форме і ўзятых у графы вертыкальнай і гарызантальнай плоскасцей. Тэкст, прадстаўлены ў выглядзе табліцы, мае вялікую інфармацыйную ёмістасць, дазваляе строга класіфікаваць інфармацыю і суміраваць аналагічныя дадзеныя. У выглядзе табліцы афармляецца штатны расклад, графік адпачынку і г. д.

Фармалізаваныя тыпы тэкстаў – трафарэты, анкеты, табліцы – з'яўляюцца адным з галоўных сродкаў уніфікацыі формы службовых дакументаў.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са справаводствам, хаця і мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць духоўныя пачуцці людзей.

[Да зместу](#)

## **Тэма 7. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ**

### **Мова і маўленне. Правільнасць маўлення і моўныя нормы. Прафесійна арыентаванае маўленне**

Пытанні культуры маўлення ў прафесійнай сферы сталі асабліва актуальнымі ў сучасным жыцці чалавека. Для прафесійнага маўлення надзвычай важна адпавядаць якасцям, якія абумоўліваюць эфектыўнасць зносін. Адна з іх – пісьменнасць, пад чым разумеецца не толькі валоданне правіламі словаўжывання, граматычнай спалучальнасці, мадэляў сказаў, але і размежаванне сфер выкарыстання мовы.

Асаблівва важна размяжоўваць паняцці мовы і маўлення. Гэта паняцці вельмі блізкія, узаемазвязаныя, і таму на першы погляд здаюцца тоеснымі. Аднак глыбокае разуменне пытання дае магчымасць выявіць істотную розніцу паміж названымі катэгорыямі.

Мова – гэта сукупнасць матэрыяльных адзінак і правіл іх ужывання і функцыянавання. Адзінкі мовы не звязаны з канкрэтным зместам выказвання, абстрагаваны ад канкрэтнай сітуацыі і ў той жа час прыдатныя для любой сітуацыі незалежна ад мэт камунікацыі. Мова – агульнанародны здабытак, значэнні яе структурных элементаў агульнанародныя, яны ўзніклі гістарычна і былі развітыя калектывам носьбітаў пэўнай мовы. Мова – сістэма фанетычных, лексічных і граматычных адзінак, з дапамогай якіх выражаюцца думкі, пачуцці, волевыяўленне.

Маўленне – гэта функцыянаванне мовы, выкарыстанне яе адзінак у працэсе зносін; гэта форма існавання і рэалізацыі мовы. Людзі выкарыстоўваюць моўныя сродкі індывідуальна, па-рознаму ў залежнасці ад абставін і мэты выказвання. У працэсе маўлення з моўных сродкаў выбіраюцца неабходныя словы і паслядоўнасць іх размяшчэння, устойлівыя звароты, мадэлі словазлучэнняў і сказаў. Выказванне афармляецца і афарбоўваецца суб'ектыўнай ацэнкай.

Паняцці “мова” і “маўленне” хоць і ўзаемаабумоўленыя, аднак не тоесныя і не раўназначныя. Мова не залежыць ад умоў і абставін зносін, маўленне ж сітуацыйна абумоўленае. Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў. Мова – унармаваная, у маўленні ж нормы могуць парушацца, хоць і яно павінна быць правільным. У працэсе маўлення могуць узнікаць адхіленні ад моўнай нормы ў значэннях і формах слоў, у націску, у сінтаксічных канструкцыях, што прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці моўных адзінак.

Інакш кажучы, мова – набор моўных адзінак, сістэма правіл іх прымянення; маўленне – выбар з гэтага “набору” і рэалізацыя правіл. У маўленні выбраныя адзінкі арганізуюцца ў паслядоўнасць, у ланцужок па правілах мовы і ў адпаведнасці з патрабаваннямі зместу. Такім чынам, мова – з’ява абстрактная, а маўленне – канкрэтная, індывідуальная. Аднак трэба ўлічваць той факт, што гэты падзел дастаткова ўмоўны, што бяруцца пад увагу аспекты, якія пераважаюць. Маўленне, як і мова, па сваёй унутранай прыродзе сацыяльнае, таму што з’яўляецца рэалізацыяй мовы як сацыяльнай з’явы, але праз маўленне канкрэтнага індывідуума. Калі ж разглядаць маўленне як чыста індывідуальную з’яву, то пры зносінах мы не разумелі б адно аднаго.

Маўленне як спецыфічная форма рэалізацыі мовы можа праяўляцца ў вуснай і пісьмовай форме, успрымацца на слых або пры дапамозе органаў зроку.

Маўленне як спосаб прымянення, выкарыстання моўных сродкаў неаднароднае, бо мова функцыянуе не сама па сабе, а ў сувязі з патрэбамі зносін. Таму маўленне падзяляецца на літаратурнае і гутарковае (размоўнае). Літаратурнаму маўленню не ўласцівыя адхіленні ад нормы. Гутарковае маўленне мае свае спецыфічныя фанетычныя, лексіка-фразеалагічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Кожны чалавек, у адрозненне ад іншых жывых істот, здольны ажыццяўляць маўленчую дзейнасць – чытаць, пісаць, разважаць, слухаць, размаўляць, г. зн. успрымаць, пераапрацоўваць, перадаваць рознага кшталту інфармацыю. Магчымасць уступаць у зносіны з падобнымі да сябе – адно з найвялікшых багаццяў чалавецтва. Для чалавека стасункі вельмі патрэбныя. Яны даюць галоўнае: паўнату пачуццяў, душэўны камфорт, новыя веды і адчуванне сваёй сацыяльнай паўнаважнасці. Чалавеку прыемна адчуваць сваю значнасць, бачыць, што ён не адзінока, што ім цікавацца, да яго прыслухоўваюцца, яго цэняць.

У маўленні чалавек праяўляецца як асоба. Прыгожая, дакладная мова, правільнае вымаўленне, веданне скарбаў мовы – паказчыкі не толькі культуры маўлення, але і агульнай культуры чалавека.

Тэрмін “культура прафесійнага маўлення” азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, якія робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у пэўнай сферы дзейнасці чалавека: уменне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Асноўнымі кампанентамі культуры прафесійнага маўлення, як і ўвогуле культуры маўлення, з’яўляюцца:

*правільнасць* – захаванне носьбітамі мовы літаратурных нормаў, што забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж удзельнікамі камунікацыі;

*чысціня* – мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаваную (вузкую) сферу семантычнай рэалізацыі (дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўныя словы) або адносяцца да слоў, выкарыстанне якіх непажадана;

*багаце* (*разнастайнасць*) – выкарыстанне разнастайных моўных сродкаў, адсутнасць паўтораў слоў і выразаў;

*лаканічнасць* (*сцісласць*) – уменне адбіраць найбольш рацыянальныя, зручныя для зносін моўныя сродкі;

*дакладнасць* – строгая адпаведнасць значэнняў слоў і іх спалучэнняў зместу і аб’ёму выражаных паняццяў, асабліва цесна звязана з лексічнай нормай, што рэгулюе правільнасць выбару слова для пэўнага кантэксту;

*лагічнасць* – адпаведнасць значэнняў слоў, словазлучэнняў і сказаў законам логікі і мыслення, прадугледжвае пабудову несупярэчлівага, паслядоўнага выказвання, у якім асобныя часткі лагічна звязаны паміж сабой;

*даступнасць* – зразумеласць тэксту выказвання для адрасата;

*дарэчнасць* – адпаведнасць выказвання мэце і сферы ўжывання і актывізацыя разумовай дзейнасці адрасата;

*выразнасць* – уздзеянне маўлення не толькі на розум, а і на эмацыйны стан чалавека, абуджэнне ўвагі і цікавасці адрасата;

*вобразнасць* – наяўнасць у маўленні сродкаў, якія фарміруюць прадметна-пачуццёвыя ўяўленні пра рэчаіснасць.

Усе якасці маўлення цесна ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, выступаюць у арганічным адзінстве.

Такім чынам, культура маўлення прадугледжвае ўсебаковае, поўнае веданне рэальнай сістэмы мовы ў яе гістарычным развіцці, валоданне формамі і стылямі сучаснай літаратурнай мовы ў адпаведнасці з мэтамі і задачамі зносінаў.

### Правільнасць маўлення

Цэнтральнай з усіх камунікатыўных якасцей маўлення з’яўляецца правільнасць. Менавіта правільнасць маўлення забяспечвае яго адзінства, “ахоўвае” адназначнасць, агульназразумеласць інфармацыі, якая перадаецца і ўспрымаецца. Паколькі правільнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці яго моўнай структуры тым законам і правілам, якія дзейнічаюць у мове, то і маўленне правільнае, калі ў ім адсутнічаюць парушэнні агульнапрынятых, агульнаабавязковых літаратурных нормаў.

Галоўны аб’ект правільнасці – паняцце нормы. Норма – пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і замацавана (кадыфікавана) у выглядзе правілаў. Норма – гэта вынік традыцыі, шматгадовы звычай выкарыстоўваць моўныя адзінкі і вынік кадыфікацыі. Такім чынам, літаратурная норма аб’ядноўвае ў сабе і моўную традыцыю і кадыфікацыю, якая ў многім ствараецца на аснове традыцыі.

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Таму варыянтнасць, ці паралельнае суіснаванне розных форм слова і спосабаў выражэння аднаго і таго ж паняцця, – з’ява натуральная ў мове. Так побач у мове ўжываюцца: *вуглі/вугалі, ласіца/ласіха, нізашто/нізавошта, рانیцай/рانیцой, навокал/навакол* і інш. Вядома, нормы мовы і маўлення мяняюцца ў адпаведнасці з агульнай дынамікай лексіка-фразеалагічнага і сінтаксічнага ўзроўня мовы, яе граматычнага ладу. У выніку гэтага могуць узнікаць варыянты адной і той жа моўнай адзінкі. Варыянтнасць абумоўлена як натуральным развіццём мовы, так і дзеяннем пазамоўных фактараў.

Усе парушэнні літаратурных нормаў называюцца моўнымі памылкамі.

**Арфаэпічныя нормы** – гэта правільнасць вымаўлення гукаў, спалучэнняў, а таксама правільнасць інтанацыі. Гэтыя нормы рэгулююць вымаўленне як асобных гукаў, так і спалучэнняў у межах слоў. Напрыклад, гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбны* (у рускай мове вымаўляецца і цвёрда, і мякка).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове напісанне можа супадаць або не супадаць з вымаўленнем. Для некаторых формаў існуюць варыянты: *калодзеж і калодзезь, канешне і канечне*. У складанай сітуацыі двухмоўя (білінгвізму) нярэдка парушаюцца арфаэпічныя нормы: беларусам характэрна вымаўленне зацвярдзелых зычных, своеасаблівае вымаўленне гука [г], асімілятыўная або суседняя мяккасць і інш. Такія фанетычныя рысы вельмі ўстойлівыя і могуць захоўвацца ўсё жыццё.

**Арфаграфічныя нормы** – гэта правільнасць перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, аканне, яканне і інш.), зычных ([д] – [дз’], [т] – [ц’], [й] і [ў], глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака, правілы пераносу слоў, напісання разам, асобна і праз дэфіс і г. д. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *каэфіцыент* (бел.) – *коэффициент* (рус.), *медзь* (бел.) – *медь* (рус.).

**Акцэнталагічныя нормы** – правільнасць пастаноўкі націску ў словах. Пры дапамозе націску адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў мове: *прыклад – прыклад, рассыпаць – рассыпаць, раса – раса*.

Няправільная пастаноўка націску сведчыць пра нізкую культуру маўлення асобы: правільна вымаўляць *кіламетр, дакумент, дагавор, чатырнаццаць*, а няправільна – *кілометр, дакумент, догавар, чатырнаццаць*.

**Пунктуацыйныя нормы** – гэта правільная пастаноўка знакаў прыпынку на пісьме. Правілы сучаснай пунктуацыі даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця.

**Лексічныя нормы** рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Яны замацаваны ў тлумачальных слоўніках, падручніках і даведніках. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна дакладна ведаць іх значэнне. Напрыклад: *вільгаць* ці *вільготнасць*, *напружанне* ці *напружанасць*, *сяліба* ці *сядзіба*.

**Словаўтваральныя нормы** – гэта правільнасць утварэння слоў, правільнасць падзелу слоў на значымыя часткі. Уменне правільна падзяліць слова на састаўныя часткі дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем, выкарыстаннем, разуменнем значэння. Напрыклад: *тэрміновы – датэрміновы, запісаць – запіс, поле – палявы, рабочы чалавек – рабочы*.

**Марфалагічныя нормы** – правільнасць формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў. Напрыклад, неабходна адрозніваць род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *насып* (бел.) – *насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправильная дробь* (рус.), *пыл* (бел.) – *пыль* (рус.), *подпіс* (бел.) – *подпись* (рус.).

**Сінтаксічныя нормы** – правільнасць будовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне моўных адзінак у словазлучэннях ці сказах. Напрыклад, у словазлучэннях выяўляюцца нацыянальныя спецыфічныя рысы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.).

**Стылістычныя нормы** – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Захоўваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца ў іншых стылях.

**Фразеалагічныя нормы** – гэта правільнасць ужывання такіх устойлівых адзінак, як фразеалагізмы. Гэтыя нормы знаходзяць праяўленне пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях. Напрыклад, частотнымі з’яўляюцца такія фразеалагізмы, як *балючае месца, тут як тут, душа ў душу, на свае вочы* і інш.

Правільнасць маўлення – асноўная рыса пісьмовай мовы, якая ўласціва найперш такім стылям, як навуковы, афіцыйна-справавы і публіцыстычны. Парушэнне нормаў правільнасці недапушчальна ў гэтых стылях, таму што мова навукі, справаводства, сродкаў масавай інфармацыі – узорная мова, якая не дапускае недакладнасці, некампетэнтнасці, недасведчанасці.

### Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках.

Гэтая камунікатыўная якасць цесна пераплятаецца з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы,

паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, несказоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і г. д. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы мнагазначныя паняцці тыпу *ганаровы – ганарысты, балотны і балоцісты, дзелавы і дзелавіты, канструктыўны і канструкцыйны*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *якасці* ці *ўласцівасці, рухомасць* ці *рух, выкарыстоўваць* ці *прымяняць*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны паўсядзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтыя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі такая камунікатыўная якасць, як дакладнасць, таксама не перашкаджае, а, наадварот, уносіць у гутарку канкрэтнасць, канструктыўнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

## Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца законам логікі, г. зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму, што; для таго, каб; то* і інш. Адно недакладна ўжывае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з’яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (зключэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавязваецца на ўжо вядомы, вивучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, дакументы, заканадаўчыя тэксты прытрымліваюцца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармуляры дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб’ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны і г. д.

Мастацкі стыль вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі, аб’ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі і г. д. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаказаная да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі



проста паправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэта камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

### Дарэчнасць маўлення

Маўленне з’яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з’яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту, сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узросту, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

**Кантэкстуальная дарэчнасць** забяспечвае сэнсавае адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, не дапускае нематываванага змешвання адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксце словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

**Стылявая дарэчнасць** размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі. І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстоўваць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

**Сітуацыйная дарэчнасць** прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад, нечаканым далучэннем новага суб’ядніка, апанента.

**Асабіста-псіхалагічная дарэчнасць** папярэджвае ад неасцярожнага выказвання, бо недарэчнае слова можа раніць чалавека. Неабходна прадумваць асабліва сці размовы з тым ці іншым суб’яднікам, таму што адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш характэрны кантэкстуальная і стылявая дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з’яўляцца прастамоўныя словы з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі

настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У гутарковым стылі неабходна ўлічваць асабіста-псіхалагічныя рысы, настрой суб'ядніка, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з найважнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

### Чысціня маўлення

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

- дыялектызмаў або мясцовых слоў (*кóвзалка, оконы́ця, коліжа́нка, гаво́ра, крапля́сты, серпа́рэзнік*);
- прастамоўных слоў і выразаў (*жлу́кціць, шыла́хвост, жмот*);
- таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэ́та самае, кара́цей, значы́ць, так, ты́ту*);
- жаргоннай лексікі (*прыкі́д, кру́та, жэ́сць, зда́ць хвасты, лаба*);
- канцылярызмаў і ўстойлівых выразаў (*вялі́кае значэ́нне, ме́ць на ўва́зе, аказва́ць дапамо́гу*);
- індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў ці наватвораў (*чао, о-кей, задзі́ночанне*);
- русізмаў (*дрэ́ўні, цірэ́, вучы́цель*) і інш.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не дапускаюць ужывання нелітаратурных сродкаў, акрамя тых выпадкаў, калі такія лексічныя адзінкі становяцца прадметам моўнага даследавання. Але моўныя штампы або канцылярызмы складаюць значную частку мовы дакументаў, напрыклад: *інды́дуальны графі́к, у асо́бе, на падста́ве*. Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *разам з тым, у тым ліку, у сувязі з тым*. У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных паняццяў, таму што большасць тэрмінаў не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дыялектнай лексікі, напрыклад, рэпартаж з сельскай мясцовасці. Мова журналіста павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі, наадварот, характарызуюцца актыўным выкарыстаннем жаргоннай лексікі, дыялектных адзінак. У жывым маўленні патрэбна пазбаўляцца ад моўных штампаў, жарганізмаў, грубых і

непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

### **Багацце і выразнасць маўлення**

**Багацце (разнастайнасць) маўлення** – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтору. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з’яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым, ён імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

**Выразнасць маўлення** – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праяўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным, але і ў іншых стылях, паколькі гэта камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю вуснага ці пісьмовага матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага слова- і тэрмінаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя).

Выразнасць цесна звязана з багаццем маўлення і ўключае веданне дакладнасці, правільнасці, лаканічнасці – словам, усіх камунікацыйных

якасцяў. Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яго моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

### Маўленчы этыкет і культура зносінаў

Маўленчы этыкет – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і інш.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормаў маралі. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'ектамі. Маўленчы этыкет выконвае некалькі функцый:

– фатычную (ад яе залежыць выбар моўных сродкаў для ўстанаўлення візуальнага кантакту; яна ў пэўнай ступені прадвызначае паводзіны адрасата);

– функцыю арыентацыі на адрасата (праяўляецца ў сувязі з рэалізацыяй адзінак моўнага этыкету і праяўленнем прынятага ў грамадстве абыходжання аднаго з другім членаў калектыву);

– рэгуляцыйную (з дапамогай тых або іншых маўленчаэтыкетных формул пры ўстанаўленні кантакту рэгулюе характар адносін адрасата і адрасанта, рэгулюе ў моўных формах адносіны тыпу старэйшы – малодшы, начальнік – падначалены і г. д.);

– эмацыянальна-мадальную (праяўляецца пры рэалізацыі камунікантамі выбранай танальнасці зносін).

Паводле сродкаў ажыццяўлення зносін, маўленчы этыкет можа быць эпістальярным (на папяровых носьбітах), тэлефонным, электронным; паводле асяроддзя, у якім адбываюцца зносіны, – сямейным, моладзевым, прафесійным і інш.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемаадносін, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносін вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з'яўляецца ветлівасць і добразычлівасць.

Кожны выхаваны чалавек павінен ведаць правілы маўленчага этыкету і ўжывання этыкетных формул, каб своєчасова ўстанавіць патрэбны маўленчы кантакт, наладзіць узаемаразуменне з суразмоўцам, стварыць добразычлівыя псіхалагічныя ўмовы, падтрымліваць размову ў пэўнай танальнасці з улікам сацыяльных роляў удзельнікаў, валодаць стылем абыходжання.

Маўленчы этыкет і культура зносін адлюстроўваюцца ў пэўных сітуацыях, з якіх найбольш частотныя “Прывітанне”, “Развітанне”, “Зварот”, “Прабачэнне”, “Падзяка”. Да адзінак маўленчага этыкету належаць шматлікія формулы, што забяспечваюць рэалізацыю названых вышэй і многіх іншых сітуацый: формулы прывітання, прадстаўлення, звароту, падзякі, перапрошвання, развітання, прапановы, перасцярогі, зычэння, парады, просьбы, віншавання, спачування, спагады, адабрэння, кампліменту, згоды, адмовы і інш.). Для кожнай сітуацыі існуе цэлы рад формул з прыблізна аднолькавым значэннем. Іх выбар у тым ці іншым выпадку залежыць ад характару ўзаемаадносін паміж удзельнікамі стасункаў, ад канкрэтнага функцыянальнага стылю і ад многіх іншых фактараў (напрыклад, сфера выкарыстання формул прывітання *Добры дзень! Добры вечар! Салют! Прывітанне! Як справы? Як маецеся?* розная).

Маўленчы этыкет, выбар формул камунікацыі вызначаюцца сацыяльным статусам чалавека, яго прафесіяй, нацыянальнасцю, узростам, полам, характарам, а таксама маўленчай сітуацыяй, умовамі зносін, аднак самымі важнымі патрабаваннямі прымянення этыкетных выразаў з’яўляюцца ветлівасць і добразычлівасць.

Асновай маўленчага этыкету і культуры зносін з’яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзін у самых розных жыццёвых сітуацыях. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт адрасанта і адрасата.

Адзінкі маўленчага этыкету з’яўляюцца акрэсленымі актамі мовы. Вымаўленне ці рэалізацыя этыкетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасабліваць маўленчага этыкету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычайў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет – з’ява ўніверсальная, аднак у той жа час кожны народ склаў сваю, адмысловую сістэму правілаў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет знаходзіць адлюстраванне ў гістарычна складзеных формулах, якія прадстаўляюць нацыянальную спецыфіку кожнага народа. Так, напрыклад, у якасці прывітання расіяне выкарыстоўваюць зычэнне здароўя (*здравствуйте*), беларусы – зычэнне хорошага, добрага дня (*дзень добры вам*), англічане – пытанне пра справы (*how do you do*). Аднак ва ўсіх гэтых прыкладах формулы маўленчага

этыкету (незалежна ад першапачатковага, этымалагічнага значэння) выражаюць прывітанне.

Веданне асаблівасцей этыкету свайго народа і народаў іншых краін, яго маўленчых формул, валоданне спецыфікай дзелавых стасункаў дапамагаюць пры выкананні прафесійных абавязкаў, устанаўленні кантактаў з калегамі, партнёрамі і г. д.

У маўленчым этыкеце кожнага народа знайшоў адбітак лінгвакультуралагічны код, але выяўляецца ён у пэўнай мове спецыфічна. Для беларусаў градацыя на грамадскія пласты ў маўленчым этыкеце выяўляецца слабей, чым у іншых народаў. Значнасць у нас мае апазіцыя на восі пачуццяў і асобасных адносін, таму ў этыкеце беларусаў менш штучнасці, пратакольнасці. Беларусам характэрна натуральнасць, цеплыня адносін, памяркоўнасць.

Так, напрыклад, у традыцыі беларускага этыкету звяртацца да жанчыны / мужчыны са словамі *спадарыня, спадар, паважаная (шаноўная) спадарыня* і дадаваць імя або прозвішча суразмоўцы (калі вы яго ведаеце). Да калектыву звяртаюцца са словамі *спадары, спадарства, шаноўнае спадарства, калегі, каляжанкі, шаноўныя*. У афіцыйнай сітуацыі дарэчнымі таксама будуць такія ветлівыя звароты: *Паважаныя прысутныя! Шаноўныя калегі! Дарагія сябры! Дарагія нашы госці!*

Пры знаёмстве могуць ужывацца такія формулы, як: *Дазвольце з Вамі пазнаёміцца. Я хацеў бы пазнаёміцца з Вамі. Вы знаёмыя? Вы ўжо пазнаёміліся? Пазнаёмцеся, калі ласка. Гэта ... Дазвольце Вас пазнаёміць з ... Вельмі прыемна! Будзем знаёмы*

У залежнасці ад часу сутак беларусы ўжываюць наступныя прывітанні: *Дзень добры! Добры вечар! Дабранач! Прывітанне! Здароў! Маё шанаванне! Вітаю Вас! Як жывяце? Як маецеся? Як Ваша здароўе? Як сябе адчуваеце?* Звычайна пасля прывітання ўжываюцца наступныя пытанні-звароты ветлівасці: *Што чуваць? Што новага? Як маешся (маецеся)? Як працуеце? Як жыццё? Як здароўе? Як жывеш-гадуешся?* У адказ на прывітальнае пытанне ў залежнасці ад удзельнікаў гаворкі і абставін могуць прагучаць наступныя словы або ўстойлівыя выразы: *Нічога сабе! Так сабе! Добра! Някепска! Памаленьку! Жывём, хлеб жуём! От, то скокам, то бокам! То скачучы, то плачучы!*

Вялікая роля ў маўленчым этыкеце беларусаў заўсёды надавалася не толькі прывітанню, але і развітанню. Выказаныя з непадробнай шчырасцю, цеплынёй і добразычлівасцю словы развітання мелі працягам далейшыя прыязныя адносіны і будучыя сустрэчы: *Да пабачэння! Да заўтра! Шчасліва! Усяго Вам добрага! Усяго найлешага! Пабачымся! Пакуль! Бывайце здаровы! Дазвольце з Вамі развітацца! Заставайцеся здаровенькі! Шчаслівай дарогі!*

У сітуацыях, калі ўзнікае неабходнасць выказаць пажаданні, могуць быць ужытыя наступныя выразы: *Заставайцеся здаровы! Будзьце (Бывайце здаровы)! Добрага вам здароўя! Усяго добрага (Найлепшага)! Хай Вам шчасціць! Хай Вам лёс не здрадзіць! Ідзіце здаровы! Да скорай (хуткай) сустрэчы! Да спаткання! Да пабачэння! Шчасліва вярнуцца! Хлеб-соль! Памагай Бог! Спору ў працы! Скорай напраўкі! Скарэй напраўляцца! На здароўе! Вялікі расці!*

Пры просьбе зрабіць якую-небудзь паслугу звычайна гучаць наступныя ветлівыя словы: *Калі ласка! Будзьце ласкавы! Зрабіце ласку!* У адказ за паслугу выкарыстоўваюцца такія словы падзякі, як: *Дзякую вам! Вельмі (Шчыра) удзячны вам! Вялікі дзякуй! Дзякуй на добрым слове! Шчыры дзякуй Вам!* У адказ на падзяку ў залежнасці ад сітуацыі можна адказаць: *Няма за што! На здароўе! Еш на здароўе! Пі на здароўе! Насі здаровы! Спажывай на здароўе! На спажытак Вам!*

Папрасіць прабачэння ў таго, каму зрабілі непрыемнасць, можна, выкарыстоўваючы наступныя выразы маўленчага этыкету: *Прабачце! Выбачайце! Даруйце, калі ласка! Даруйце мне! Не крыўдуйце! Прашу прабачэння! Прабачце, калі што не так!*

Павіншаваць па-беларуску можна наступнымі фразамі: *Вінішую Вас! Дазвольце павіншаваць! Са святам! Мае віншаванні! Дасылаю Вам свае віншаванні! Самыя лепшыя пажаданні! З юбілеем!* Выказаць згоду, пацвярджэнне дазваляе выкарыстанне такіх выразаў, як: *Так. Але. Вядома! Зразумела! Пэўна ж! Добра, згода! Дамовіліся! Няма сумнення! Нельга не пагадзіцца! Вельмі слушна! Слушная прапанова! Праўда Ваша! Маеш рацыю!* Некаторыя іншыя выразы ветлівасці: *Дазвольце спытаць / запытацца (увайсці, сесці, узяць). Праходзьце, калі ласка! Запрашаем Вас! Прашу Вас! Не турбуйцеся! Не клапаціцеся!*

Вядома, што нельга быць культурным чалавекам толькі на словах. Культура маўленчых паводзін фарміруецца разам з маральнымі нормаў, этычнымі прынцыпамі асобы, грамадства. У сістэму гэтых норм і прынцыпаў уваходзяць такія катэгорыі, як ветлівасць, карэктнасць, далікатнасць, сціпласць, непасрэднасць, адказнасць, якія з'яўляюцца абавязковымі складнікамі культуры зносін і культуры маўлення.

[Да зместу](#)

# МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

## Тэма 1. УВОДЗІНЫ Ў ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

### *Пытанні:*

1. Мова і грамадства. Функцыі мовы ў грамадстве.
2. Суадносіны мовы, маўлення і мыслення.
3. Моўная карціна свету. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
4. Перадумовы ўзнікнення беларускай народнасці і яе мовы (XI–XIII стст.).
5. Старабеларуская літаратурная мова і яе роля ў XIV–XVI стст.
6. Стан беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай Імперыі.
7. Новая беларуская літаратурная мова пачатку XX ст. Палітыка беларусізацыі.
8. Беларуская мова на сучасным этапе (з 1990 г. да нашых дзён).

### *Заданні:*

#### **1. Перакладзіце пісьмова на беларускую мову выказванні пра мову. Пра якія функцыі ідзе гаворка?**

*А. Купрын:* «Язык – это история народа. Язык – это путь цивилизации и культуры».

*Н. Гоголь:* «Дивишься драгоценности нашего языка: что ни звук, то и подарок: всё зернисто, крупно, как сам жемчуг, и право, иное название ещё драгоценнее самой вещи».

*А. Толстой:* «Что такое язык? Прежде всего это не только способ выражать свои мысли, но и творить свои мысли. Язык имеет обратное действие. Человек, превращающий свои мысли, свои идеи, свои чувства в язык... он также как бы пронизывается этим способом выражения».

*С. Ожегов:* «Высокая культура речи заключается в умении найти не только точное средство для выражения своей мысли, но и наиболее доходчивое (то есть наиболее выразительное) и наиболее уместное (то есть самое подходящее для данного случая)».

*Н. Мандела:* «Если вы разговариваете с человеком на языке, который он понимает, вы обращаетесь к его разуму. Если вы разговариваете с ним на его языке, вы обращаетесь к его сердцу».

*В. Ключевский:* « Вся разница между умным и глупым в одном: первый всегда подумает и редко скажет, второй всегда скажет и никогда не подумает. У первого язык всегда в сфере мысли; у второго мысль вне сферы языка. У первого язык секретарь мысли, у второго ее сплетник и доносчик».



**2. Якія з прыведзеных азначэнняў, выказванняў суадносяцца са словам мова, якія са словам маўленне? Абгрунтуйце свой адказ.**

- а) ... найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі;
- б) ... сістэма сродкаў, якія забяспечваюць суразмоўніцтва;
- в) ... працэс выкарыстання моўных адзінак для перадачы пэўнага зместу;
- г) ... істотная адзнака этнічнага калектыву – народа, нацыі;
- д) ... сукупнасць лексічных, граматычных і іншых сродкаў выражэння думак;
- е) ... заўсёды камусьці адрасавана, адбываецца ў пэўных абставінах.

**3. Адзначце рад, у якім правільна вызначаны асноўныя этапы развіцця беларускай мовы.**

- 1) Індаеўрапейскі перыяд → агульнаславянскі перыяд → агульнаўсходнеславянскі перыяд → уласнабеларускі перыяд.
- 2) Індаеўрапейскі перыяд → агульнаеўрапейскі перыяд → агульнаславянскі перыяд → уласнабеларускі перыяд.
- 3) Агульнаславянскі перыяд → агульнаўсходнеславянскі перыяд → пераходны перыяд → уласнабеларускі перыяд.
- 4) Агульнаіндаеўрапейскі перыяд → агульнаславянскі перыяд → агульнаўсходні перыяд → уласнабеларускі перыяд.
- 5) Славянскі перыяд → агульнастаражытнарускі перыяд → старажытнабеларускі перыяд → сучасны перыяд.

**4. Дапшыце сказы, дапоўнішы іх інфармацыяй.**

1) Старабеларуская мова ўзнікла прыкладна ў ... . 2) На тэрыторыі Беларусі ў XI–XII стст. існавалі такія буйныя цэнтры старажытнага пісьменства, як ... . 3) На агульнаўсходнеславянскай мове створана шмат рукапісных помнікаў, напрыклад, .... 4) Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як ... . 5) Пасля аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (у выніку Люблінскай уніі ... г.) беларускія землі ўвайшлі ў феадальную федэратыўную дзяржаву – ... . Вынікам гэтага стала ... беларускага насельніцтва і звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы. 6) У ... годзе загадам Мікалая I на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова. 7) Найбольш спрыяльнымі для беларускай мовы сталі ... гады, калі яна набыла статус афіцыйнай мовы БССР і атрымала неабходную дзяржаўную падтрымку. 8) У ... годзе быў прыняты Закон “Аб мовах у БССР”, які прадугледжваў паэтапнае ўвядзенне беларускай мовы ва ўсе афіцыйныя сферы жыцця рэспублікі. У адпаведнасці з законам беларуская мова атрымала статус адзінай ... мовы на

тэрыторыі Беларусі. 9) Пасля агульнанацыянальнага рэферэндуму ... г., з ... г. канстытуцыйна замацавана палажэнне аб дзяржаўным статусе разам з беларускай і рускай мовы.

**5. Якіх славурых беларускіх асветнікаў вы ведаеце? Лёс ці дзейнасць каго з іх былі звязаны з Брэстчынай? Падрыхтуйце наведамленне пра аднаго з вядомых асветнікаў Беларусі.**

**6. Запішыце ў сшыткі назвы моў, размяркоўваючы іх па трох слупках: 1 – натуральная мова, 2 – мёртвая мова, 3 – штучная мова.**

Беларуская, санскрыт, ідыш, эсперанта, дацкая, пруская, лацінская, інтэрлінгва, яцвяжская, руская, ведыйская, ро, пушту, літоўская, акцыдэнталь, эстонская, балгарская, славенская, іда, царкоўнаславянская.

Да зместу

## Тэма 2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

**Пытанні:**

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова як асноўная адзінка мовы. Лексічнае і граматычнае значэнне слова.
2. Суадносіны слова і паняцця, слова і прадмета. Матываванаць слова.
3. Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слова, віды пераносу (метафара, метанімія, сінекдаха).
4. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечнабеларуская і запазычаная).
5. Актыўная і пасіўная лексіка.
6. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання.
7. Паняцце тэрміна. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненні ад агульналітаратурных слоў.
8. Паняцце пра прафесіяналізмы і наменклатуру.
9. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.
10. Семантычныя з’явы ў тэрміналогіі розных галін навукі (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы).
11. Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх прыкметы і асваенне беларускай мовай.
12. Гісторыя станаўлення беларускай навуковай тэрміналогіі.
13. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства.
14. З гісторыі станаўлення лексікаграфічнай працы на Беларусі.
15. Тыпы слоўнікаў.

### **Заданні:**

#### **7. Лексічныя значэнні якіх слоў тлумачацца ў дадзеных сказах?**

1. Устойлівая агульнасць людзей, якая ўзнікла гістарычна на аснове агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця, культуры і асаблівасцей характару. 2. Масавая рассылка рэкламных аб'яў па электроннай пошце без згоды на гэта атрымальніка. 3. Імкненне выявіць перавагу над кім-небудзь, пераўзысці ў працы, спорце або іншай дзейнасці. 4. Старажытны рукапіс (на папірусе, пергаменце, паперы). 5. Інфармацыйная сетка сусветнага маштабу, доступ да якой ажыццяўляецца з дапамогай мадэма і камунікацыйнага праграманага абсталявання. 6. Палажэнне, якое не патрабуе доказу, відавочная ісціна. 7. Спецыяльна апрацаваная скура жывёлы, якая служыла матэрыялам для пісьма.

#### **8. Вызначыце пары словазлучэнняў, у якіх выдзеленыя словы маюць аднолькавае лексічнае значэнне.**

*Касмічны палёт – касмічны маштаб. Люты звер – люты чалавек. Цяжкае пытанне – цяжкі груз. Артылерыйская пазіцыя – адстойваць сваю пазіцыю. Пісьмовы стол – дыетычны стол. Чэрпаць вяду – чэрпаць веды. Светлы касцюм – светлы месяц. Жалезныя цвікі – жалезныя нервы. Рачная плынь – літаратурная плынь.*

#### **9. Да наступных словазлучэнняў падбярыце такія, у якіх выдзеленыя словы ўжываліся б у пераносным значэнні.**

*Цёплае паветра, светлыя валасы, дзіця плача, салодкі хлеб, хвост рыбы, крык дзяцей, хлопчык ўсміхаецца, залаты пярсцёнак, шырокі пакой, чорная фарба, каменны вугаль, роўная дарога, язык чалавека, шэпча матуля, халодны дзень, людзі гамоняць, бацька ідзе, глыбокі калодзеж.*

#### **10. Растлумачце матывацыю ўтварэння наступных слоў.**

Баравік, бялізна, бяляк, верасень, ветразь, дажынкi, дамавік, дзьмухавец, журавіны, жытняк, завіруха, завушніцы, крываўнік, макрыца, маладзiк, мякіш, надвор'е, падасінавік, прыказка, расліна, сеялка, смятаннік, уюн, чарніцы.

#### **11. Укажыце рады, у якіх усе словы з'яўляюцца сiнонімамі.**

Антракт, перапынак, паўза; афіша, аб'ява; вакуум, пустата, пустыня; турыст, падарожнік, вандроўнік, бадзяга, валацуга; скарбнік, казнакрад, казначэй; рэстаўрацыя, аднаўленне, адбудоўванне; рэха, водгук, водгалас, рупар, рэзананс; блакітны, васільковы, валошкавы; летуценнік, фантазёр, рамантык, пілігрым; ручнік, уціральнік, трапкач, настольнік.

**12. Падбярыце да наступных запазычаных слоў сінанімічныя назвы беларускай мовы.**

Аграрны, адаптацыя, антыкварны, аўтограф, баланс, арэал, вакантны, вербальны, гігант, гіпотэза, гуманны, дыспут, дэфект, дэфіцыт, камфартабельны, карпарацыя, карэктны, ландшафт, прыярытэт, сэрвіс, тэндэнцыя, фіяска, фальшывы, хобі, эвалюцыя, эпізод.

**13. Выпішыце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы не з'яўляюцца антонімамі.**

Ясны дзень – дажджлівы дзень, цяжкая рама – масіўная рама, свежы сок – салодкі сок, свежы вецер – гарачы вецер, старая прыказка – вядомая прыказка, старыя боты – паношаныя боты, дробны дождж – ціхі дождж, дужы хлопец – слабы хлопец, бледны твар – бяскроўны твар, незвычайны выгляд – экстравагантны выгляд, натуральнае валакно – сінтэтычнае валакно.

**14. Дакажыце, што прыведзеныя словы з'яўляюцца амонімамі. Складзіце словазлучэнні ці сказы, ужыўшы амонімы з розным значэннем.**

Блок, бокс, дроб, дысцыпліна, паспець, соты, ладдзя, рана, стойка, тэрмін, пара, соль, шашка, штат.

**15. Вызначыце і параўнайце значэнні сугучных слоў беларускай і рускай моў. Як называецца такая з'ява? Дапоўніце рад уласнымі прыкладамі.**

Адказ – отказ, вяселле – веселье, гарэлка – горелка, дыван – диван, краска – краска, лаяць – лаять, нядзеля – неделя, пакой – покой, пазнаць – познать, паліць – полить, плот – плот, прымкнуць – примкнуть, рэч – речь, сварка – сварка, свет – свет, спорны – спорный, справа – справа, улічыць – уличить, чуць – чуть.

**16. Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.**

Аўтамабіль (гоначны, гончы), вадапад (горны, гарысты), выезд (аперацыйны, аператыўны), галінкі (яловыя, ялавыя), глеба (гліністая, гліняная), годнасць (чалавечая, чалавечная), зала (чытальная, чытацкая), званне (ганаровае, ганарлівае), ноч (жніўная, жнівеньская), сад (яблычны, яблыневы), будынак (жыллёвы, жылы), даследаванне (фундаментальнае, фундаментнае), лік (дробавы, дробны).

**17. Да прыметнікаў падбярыце адпаведныя назоўнікі.**

1) (Балотны, балоцісты) бераг, колер, мясцовасць, расліннасць;  
2) (даходлівы, даходны) гаспадарка, манера, месца, тлумачэнне;  
3) (дробавы, дробны) гандаль, каменне, лік, лічэбнікі; 4) (класічны, класны) дошка, журнал, спадчына, твор; 5) (лясісты, лясны) звер, край, паветра, ягады; 6) (мудрагелісты, мудры) пытанне, рашэнне, узор, чалавек;  
7) (перадавы, пярэдні) брыгада, кола, рад, сцяна; 8) (цікавы, цікаўны) апавяданне, студэнтка, факт, хлопчык; 9) (шаўкавісты, шаўковы) валасы, гальштук, сукенка, трава.

**18. Раскрыце значэнні наступных паронімаў, складзіце з імі сказы (5–6 на выбар).**

Адзіны – адзіночны, камічны – камедыйны, марудлівы – марудны, патэтычны – паэтычны, раўт – раўнд, рэальны – рэалістычны, сучэшны – сучыны, тактычны – тактоўны, факультатыўны – факультэцкі, цікавы – цікаўны, эфектны – эфектыўны.

**19. Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўнаўжывальнымі словамі.**

Вакацыі, вахмістр, выя, вятрыла, гімнасія, глёбус, аз, дружына, магнэз, дыярыуш, лемантар, імбрык, лётнік, кроніка, кругавід, ланіты, лгар, рамёны, талмач, пярётрус, процант, сеча, чада, чынш, чало.

Словы для даведак: бой, магніт, лоб, ветразь, ахоўнік, вобыск, буквар, дзённік, падатак, дзіця, гімназія, войска, гарызонт, лётчык, перакладчык, глобус, заварнік, канікулы, лгун, працэнт, я, шчокі, хроніка, шыя, плечы.

**20. Размяжуйце словы паводле сферы выкарыстання.**

Зямля, зрэзацца, шпора, булінг, маркеталаг, гімназія, масаж, інтэрнэт, аквааэробіка, ровар, тутака, клён, тэарэма, радзіма, медыялінгвістыка, пятак, ляцець, бюджэт, антысептык, прэзентацыя, радасць, жывець, макраэканоміка, шэф, вэб-сёрфінг, дыск, дэдлайн.

**21. Падбярыце да прыведзеных слоў агульнаўжывальныя адпаведнікі. Як называюцца такія словы? Чым яны адрозніваюцца ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў?**

Абітура, абламацца, аўтамат, батанік, жэсць, заваліцца, качалка, клава, курсач, лаба, малаток, ноўт, пара, тачка, угараць, яшчык.

**22. Вызначыце, якім спосабам утвораны наступныя жаргонныя словы (семантычнае пераасэнсаванне, запазычанне, скарачэнне слова, афіксацыя).**

*Ваеннік* (ваенны білет), *ворк* (работа), *глухар* (званок па мабільным тэлефоне без чакання адказу), *камбэк* (вяртанне, зварот), *лыжы* (маніторы LG), *мыла* (электронная пошта), *найкі* (красоўкі фірмы Nike), *мабільнік* (мабільны тэлефон), *прыча* (прычоска), *юзаць* (карыстацца камп'ютарам для пошуку інфармацыі), *шоу-біз* (шоу-бізнес).

**23. Вызначыце, да якой тэрмінасістэмы адносяцца наступныя групы слоў. Складзіце яшчэ 3-4 групы тэрмінаў з іншых галін навукі ці вытворчасці, з якімі можа сутыкнуцца прадстаўнік абранай Вамі прафесіі.**

Грамадзянства, адміністрацыйная адказнасць, пісьмовы зварот, заканадаўчы ўзровень, цывільны працэс, юрыдычны акт;

бактэрыя, ліставы лес, міжвідавая барацьба, папуляцыя, прадукцыя, разнастайнасць відаў, экалагічны фактар, спадчыннасць;

падарожжа, маршрут, рюкзак, кампас, спальны мяшок, ліхтарык, тапаграфічная карта, кантынент, кемпінг;

кісларод, рэакцыя, хімічны рэактыў, аксід, валентнасць, гліколіз, серная кіслата, металы;

інфляцыя, валютны курс, дзяржаўная ўласнасць, кааперацыя, кантракт, прыватныя грошы, даход, сертыфікацыя, рынак;

флексія, намінацыя, лексікалогія, клішэ, тэмбр маўлення, выбухны гук, перыфраза, акцэнтацыя.

**24. Прыведзіце прыклады тэрміналагічных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць наступныя тэрміны.**

Мадэль, працэс, рэакцыя, схема, тэорыя, функцыя, дыялог, дыспут, маўленне, эканоміка, дзяржава, праграма, лад, аўдыторыя, інфармацыя, камунікацыя, аб'ект, закон, грамадства, пастулат.

**25. З тэрміналагічнага слоўніка (падручніка па сваёй дысцыпліне) выпішыце тэрміны-словы розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і тэрміны-словазлучэнні рознай будовы.**

**26. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую і вызначыце асаблівасці беларускага асваення запазычаных слоў.**

Аудыторыя, гостеприимство, гроссмейстер, депутат, Евгений, йод, квартира, лидер, мотивированность, олимпиада, календарь, риск, сумма, трио, фельдшер, тир, эффект, юмор.

**27. Утварыце словы з часткамі:**

**аўта-** (сам), **бія-** (жыццё), **мікра-** (малы), **міні-** (невялікі), **прома-** (рэкламны), **экспрэс-** (тэрміновы, аператыўны), **гранд-** (вялікі), **прэс-** (прэса, друк), **смарт-** (разумны), **шоу-** (відовішча), **ультра-** (больш, звыш), **фіта-** (расліна), **агра-** (поле), **арт-** (мастацтва), **вэб-** (сусветнае павуцінне, інтэрнэт), **медыя-** (сродкі масавай інфармацыі).

**28. Падбярыце 10 тэрмінаў-запазычанняў па спецыяльнасці, укажыце крыніцу запазычання, дайце азначэнне тэрмінам.**

*Узор выканання:* **нацыя** (лац. *patio* ‘племя, народ’) – устойлівая агульнасць людзей, якая ўзнікла гістарычна на аснове агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця, культуры і асаблівасцей характару; **манускрыпт** (лац. *manuscriptum*, ад лац. *manus* ‘рука’ + *scribo* ‘пішу’) – старажытны рукапіс (на папірусе, пергаменце, паперы).

**29. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, назавіце прыкметы запазычаных слоў і асаблівасці іх асваення беларускай мовай.**

Теократія, горизонт, Григорий, дежурный, оппозиция, конвейер, регрессия, футуризм, христианство, реформация, Евангелие, агрессия, автобиография, фестиваль, референт, прогресс, мониторинг.

**30. Растлумачце значэнне наступных запазычаных тэрмінаў.**

Дэдлайн, клірынг, крафтавы, прафіцыт, прэс-тур, рэферэнт, стартап, трэнд, форс-мажор, кейс-тэхналогія, інклюдзіўны, калабарацыя.

**31. Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:**

а) вызначыць лексічнае значэнне слоў; б) адказаць на пытанне пра паходжанне слова; в) вызначыць, ад якой асновы ўтворана слова; г) праверыць правільнасць напісання слова; д) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў; е) перакласці словы з беларускай мовы на рускую; ж) вызначыць значэнне дыялектнага слова.

Да зместу

**Тэма 3. ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ  
ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ**

**Пытанні:**

1. Сутнасць і тыпы білінгвізму.
2. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

3. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.
4. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
5. Асаблівасці скланення назоўнікаў.
6. Скланенне прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў.
7. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў.
8. Скланенне лічэбнікаў.
9. Асаблівасці ўжывання лічэбнікаў з назоўнікамі.
10. Спецыфіка спражэння дзеясловаў.
11. Ужыванне дзеясловаў з суфіксамі *-ава-(ява-)*, *-ірава- (-ырава-)*.
12. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова, яго ўтварэнне і ўжыванне ў беларускай мове.
13. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы на беларускую.
14. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў.
15. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.

#### *Заданні:*

**32. *Вызначыце від інтэрферэнцыі ў наступных словах і словазлучэннях. Выпраўце моўныя памылкі.***

Гаварыць тым жа языком, каўбаса абыкнавенная, лічны подпіс, узрослы чалавек, некалькі часоў, пакупайце гарачы хлеб, расліннае масла, дрэўні рукапіс, станоўчы рэзультат, старшы сын, ізмярэнне даўжыні, вучэбныя завяздзенні, прасты сказ, к гэтаму можна дадаць, спіна́.

**33. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў граматычных формах (род, лік).***

Точная запись, спелая малина, едкая гарь, студенческое общежитие, маленький котёнок, перемерзшая клюква, перепись населения, выгодная продажа, сухая мозоль, пачка соли, неполная опись, желанное обручение, звонкое пение, хорошее зрение, следующая остановка, широкая степь, удельный вес, золотая медаль, прямое доказательство, милое лицо, высшее образование, военная шинель.

**34. *Вызначыце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.***

Адукацыя, вытворчасць, дадатак, зварот, колькасць, ланцужок, лік, напрамак, паветра, падзея, паўтор, перавага, прастора, раўнавага, роздум, розніца, рух, справаздача, струмень, твор, уласцівасць, умова, ціск, якасць.



**35. Знайдзіце сказы, у якіх ёсць памылкі ў дапасаванні і кіраванні. Перабудуйце сказы правільна.**

1. Сёння мне захацелася схадзіць за суніцамі. 2. Марынка першы раз стаяла ў мікрафона. 3. Дом быў пабудаваны ў пяць паверхаў. 4. Хлеб завозілі два разы ў тыдзень. 5. Падарунак выбралі па сваім густу. 6. Больш дваццаці гадоў Іван Міхайлавіч працаваў журналістам. 7. Кіламетрах у трох ад горада была вялікая сядзіба. 8. Па вынікам тэставання былі вызначаны пераможцы. 9. Алесь не ведаў к каму звярнуцца з просьбай.

**36. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, назавіце асаблівасці будовы словазлучэнняў у беларускай мове.**

Идти по лесу, создан по образцу, не знать о его намерениях, не хочется думать о плохом, ухаживать за бабушкой, болеть гриппом, спрашивать о причинах, шутить над соседом, отправиться за грибами, летать по ночам, думать о каникулах, женили на нелюбимой, встречаться по выходным, беспокоиться о родителях, в конце концов, что касается меня, не к месту, по моему мнению, видеть своими глазами, судить по итогам, смеяться сквозь сон, дорога к славе.

**37. Перакладзіце словы на беларускую мову і растлумачце праваніс т-ц, д-дз.**

Тема, термин, дизайнер, дисквалификация, академия, аплодисменты, декан, федерация, командировка, карантин, текст, делегация, демократия, тепло, издательство, событие, интересный, мультиплекс, век, детство, дисплей, терпеть, теология, диспропорция, тираж, дисгармония, технический, твёрдый, Матвей, издательство.

**38. Спішыце, правільна ўжываючы літары у і ў.**

А(у, ў)т, бакала(у, ў)р, бра(у, ў)нінг, а(у, ў)дыторыя, со(у, ў)с, са(у, ў)на, ра(у, ў)нд, рады(у, ў)с, а(у, ў)дытар, тры(у, ў)мф, калёкві(у, ў)м, а(у, ў)кцыён, сакса(у, ў)л, ска(у, ў)т, га(у, ў)птвахта, поды(у, ў)м, новае шо(у, ў), шо(у, ў)мен, дзяржаўны (у, ў)ніверсітэт, кло(у, ў)н, но(у, ў)-ха(у, ў), но(у, ў)бук, тэлешо(у, ў), Брэсцкая (у, ў)нія, падысці да (у, ў)рны, ба(у, ў)л, дзяўчынка-(у, ў)нікум, гучнае “(у, ў)ра”.

**39. Да прапанаваных назоўнікаў падбярыце прыметнікі, з 3–4 словазлучэннямі (на выбар) складзіце сказы.**

Табло, трыко, радыё, рэферы, папарацы, дэрбі, Дэлі, інтэрв’ю, меню, смузі, канапэ, парфолія, ампула, кафэ, Токія, Баку, турнэ, Ранальда, рэаліці-шоу, фрау, кам’юніці, Сочы, тофу, фетучыні, сек’юрыці.

**40. Складзіце па два сказы з наступнымі назоўнікамі, каб яны абазначалі асоб мужчынскага і жаночага полу, і запішыце іх.**

Дацэнт, малайчына, пераможца, стараста, інжынер, суддзя.

**41. Выпішыце назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку. Ад назоўнікаў, што засталіся, утварыце формы адзіночнага ліку.**

Акуляры, рукавіцы, агуркі, дарогі, шорты, хованкі, прафайлы, прыцемкі, Ляхавічы, Івацэвічы, мюслі, грошы, заводы, дровы, мінчане, гусі, бровы, клавішы, вершы, нябёсы, вушы, дажынкi, жмуркі, уваходзіны, сушы, птушаняты, дзеці, імёны, плямёны, Карпаты, солі (калійныя), людзі, каласы, прысмакі, верасы, дзверы, куранты, азiмья, сані, галасы, лыжы, бабры, гаспадары, крыніцы, воды (нейтральныя).

**42. Пастаўце словазлучэнні ў форме роднага склону адзіночнага ліку.**

Аналіз падзей, педагагічны ўніверсітэт, прыгожы Брэст, пропуск сімвалаў, вялікі жаль, рэалізм, вучэбны дапаможнік, свежы хлеб, танны клей, атмасферны ціск, мільён, участак, фактар, старанны студэнт, высокі авёс, добры твар, поспех, дзяржаўны сцяг, металургічны завод, гуманізм, спорны дождж, першы снег, кароль, зубр, мінулы тыдзень, старажытны замак, космас, метады уздзеяння.

**43. Складзіце словазлучэнні, ужыўшы прыведзеныя назоўнікі ў форме меснага склону. Параўнайце канчаткі дадзеных назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.**

Апарат, аб'ект, сакавік, гай, Мір, поле, вецер, здароўе, рух, вугал, маса, паралель, інжынер, перыяд, куток, герой, снег, гаспадар.

**44. Запішыце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку, патлумачце праваніс канчаткаў.**

Велічыня, Кобрын, дачка, Купала, Кузьма, дзядуля, медаль, дарога, Людміла, бабуля, далонь, бусляня, Мазыр, Віцебск, Міця, старшыня, Мікола, стрэмя, мужчына, даль, племя, дзіця, запявала, тамада, Вераніка, Буг, Прыпяць, шыр, боль.

**45. Запішыце па 2–3 поўныя назвы:**

- дзяржаўных органаў і арганізацый;
- дзяржаўных узнагарод, прэмія;
- навучальных устаноў;
- газет і часопісаў;
- традыцыйных дзяржаўных ці рэлігійных святаў.

*Растлумачце напісанне вялікай літары.*

**46. Пры дапамозе суфіксаў утварыце ад прапанаваных назоўнікаў прыметнікі. Растлумачце правапіс суфіксаў прыметнікаў.**

Абед, адвакат, асветнік, Баранавічы, беларус, Буг, брат, возера, восень, гігант, гонар, дакумент, дзед, дрэва, журавіны, іскра, Ірландыя, Карэя, магній, Парыж, Палессе, Прага, пералёт, радасць, рыбак, сістэма, склад, сок, спорт, сын, Тыбет, хуткасць, француз, чэх, шкло, юнак.

**47. Утварыце ад дадзеных прыметнікаў формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў. Растлумачце, калі ўтварэнне дадзеных формаў не магчыма.**

Бацькоўскі, каменны, моцны, двухгадовы, добры, вішнёвы, блізкі, зялёны, ліпкі, светлы, нізкі, кучаравы, новы, псіхічны, разумны, фіялетава, хітры, цікавы, цяжкі, белакрылы, чысты, хуткасны.

**48. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Запішыце. Параўнайце формы ступеняў параўнання прыметнікаў у рускай і беларускай мовах.**

Нет ничего более изобретательного, чем природа (Цицерон). Нет ничего красивее хорошо возделанного поля (Цицерон). Счастливее всех тот, кто зависит только от себя (Цицерон). Мудрость сильнее рока (Вергилий). Чужим милее наше, а чужое – нам (Публилий Сир). Много прощая, сильный становится ещё сильнее (Публилий Сир). Сильнее тот, кто первый (Гораций) (Энциклопедия афоризмов).

**49. Знайдзіце і выпраўце памылкі ва ўжыванні ступені параўнання прыметніка.**

1. Найпрыгажэйшы чалавек бывае тады, калі ён не ведае пра гэта.  
2. Нашы бацькі вопытней за тваіх.  
3. У тых дні ён працаваў на самым найвышэйшым узроўні.  
4. Найглыбей возера Байкал.  
5. Граб больш цвярдзейшы іншых дрэў.  
6. Сястра старэй брата на пяць гадоў.  
7. Кіт – большая жывёліна на зямлі.  
8. Алесь самы найсмялейшы з вясковай дзятвы.  
9. Журавіны самыя кіслейшыя ягады.  
10. Больш усіх пор года я люблю лета.

**50. Ад назоўнікаў у дужках утварыце прыналежныя прыметнікі, запішыце словазлучэнні. Адзначце, якія са словазлучэнняў з’яўляюцца тэрміналагічнымі. Растлумачце правапіс вялікай літары.**

(Архімед) закон, (Ахілес) пята, (Багдановіч) “Вянок”, (Баранцаў) мора, (Барталетаў) соль, (Геркулес) слупы, (Гордзій) вузел, (Мележ) стыль, (Колас) трылогія, (Купала) талент, (Магелан) праліў, (Піфагор) тэарэма, (Траян) вякі, (Сізіф) праца, (Эзоп) мова.

**51. Пастаўце лічэбнікі з назоўнікамі ў родным і творным склонах.**

5 працэнтаў, 27 бар'ераў, 16 дзён, 11 перамог, 70 год, 48 хат, 17 рэпартажаў, 31 веласіпед, 208 тон, 400 кіламетраў, 90 тысяч, 3/8 гектара, 345 рублёў, 123 дні, 751 удзельнік.

**52. Утварыце ад лічэбнікаў з назоўнікамі складаныя прыметнікі і падбярэце да іх адпаведныя назоўнікі.**

Узор выканання: 45 год – саракапяцігадовы юбілей.

4 гадзіны, 25 кіламетраў, 17 градусаў, 300 грам, 50 тон, 30 працэнтаў, 82 кватэры, 2 сутак, 7 паверхаў, 5 тыдняў, 100 метраў, 2 тамы, 3 ярусы, 6 знакаў, 2 атамы.

**53. Запішыце лічбы словамі ў патрэбным склоне.**

Н. скл. – 11; 50; 300; Р. скл. – 4; 90; 100; 721; 1207; Д. скл. – 3; 18; 200; 470; В. скл. – 19; 77; 950; Т. скл. – 40; 83; 109; 265; 600; М. скл. – 93; 246; 357; 590; 2800.

**54. Прачытайце словаспалучэнні, правільна называючы лічбы.**

Праехаць каля 400 кіламетраў; працаваць з 5 вучнямі; нарадзіўся ў 2003 годзе; сустрэцца на 35 кіламетры; вагон з 243 пасажырамі; арэна змяшчае 51 500 глядачоў; прынялі ўдзел 6 300 атлетаў з 102 краін свету ў 37 відах спорту; прачытаць 2/3 кнігі; у кнізе звыш 250 старонак; каля 120 дзён у годзе цёпла; 131-я старонка; 0,3 літра; запісаў каля 3 550 назваў раслін; выдадзены ў 1990 годзе даведнік; каля 117 кг; звыш 1376 тон; у 395 пакетах; на 545 старонках; у 300 выпуску праграмы.

**55. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні з лічэбнікамі. Параўнайце формы лічэбнікаў і назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.**

В шести километрах от города, двести двадцать три километра, оба журналиста, три пятых учебника, завтра – 16 декабря, ему более пятидесяти лет, половина седьмого утра, три студента, обе сестры, два первых дня, шесть целых и две десятых килограмма, три экземпляра, менее двухсот лет, хватит дня на три, в шестом часу, целых три точных ответа.

**56. Знайдзіце спалучэнні слоў, у якіх дапушчаны памылкі. Запішыце правільна.**

Дзве новых кнігі, з дзвюмястамі шасцюдзесяцю трымя лістамі, у паўтарах вёдрах, чатыры новыя дні, два цэлых і пяць дзесятых працэнта, з чатырыста пяцідзесяці трох сталоў, двухстам пяцідзесяці двум вучням, з двумастамі дванаццацю сшыткамі, другая частка большая першай, чатыры цэлых і сем дзевятых гектара, у тромстах сорок двух тонах, адзін

цэлы і шэсць сотыя кілаграма, са сто пяцюдзсяцю тысячамаі гектарамаі, нуль цэлыя і пяць дзсятых працэнта, пад адзін цэлы і тры дзсятых працэнтаў, першая частка большая за другую.

**57. Аднавіце неабходныя лічэбнікі-кампаненты ў фразеалагізмах і прыказках.**

1. ... каты ў адным мяшку не месцяцца. 2. ... раз зманіш – другі не павераць. 3. ... пальцам вузла не завяжаш. 4. Варона з куста, а ... на куст. 5. За аднаго бітага ... нябітых даюць, ды не бяруць. 6. За .. работ бярэцца, а ні адна не ўдаецца. 7. ... кола ў возе. 8. ... разоў мер і то не вер. 9. У добраай галавы ... рук. 10. Быць на ... небе ад шчасця. 11. Пазыку тры гады чакаюць, на ... забываюць. 12. Патрэбны, як сабаку ... лапа. 13. За ... зайцамі пагонішся – ні аднаго не зловіш. 14. З ... кветкі вянка не спляцеш. 15. Конь на ... нагах і той спатыкаецца. 16. Тры разы даруй, а ... – не шкадууй!

**58. Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў. Сказы запішыце правільна.**

1. Мне некаму і некалі гаварыць пра гэта. 2. Люблю ўспамінаць сам сябе пра дзяцінства. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Царква стаяла пры самой дарозе. 5. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 6. Настасся не верыла нікому, нават і самай сябе. 7. Дзякую вас, што выслухалі мяне. 8. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічыпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Няма магчымасці звярнуцца к яму з просьбай.

**59. Перакладзіце сказы на беларускую мову, адзначце розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.**

1. После войны ему не от кого было получать письма и некому было больше писать. 2. Мне не на кого пенять – сама виноват. 3. Может быть, я тебе чем-нибудь смогу помочь. 4. Чьи-то шаги послышались из-за поворота. 5. А ведь, пожалуй, кое в чем он был прав. 6. Кое-кто из дачников вышел за калитку. 7. Макар успел кое с кем поссориться. 8. Не о ком беспокоиться. 9. Не для кого было стараться. 10. Вернуться домой не было никакой возможности, так как была сильная гроза.

**60. Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце выкарыстанне суфіксаў у беларускамоўных дзеясловах.**

Балансировать, гармонировать, деградировать, детализировать, демократизировать, жонглировать, идеализировать, инспектировать, информировать, классифицировать, контролировать, корректировать, культивировать, ликвидировать, ориентировать, планировать (план),

праграмировать, реагировать, типизировать, финишировать, формировать, функционировать, шокировать, экранизировать.

**61. Перакладзіце наступныя сказы на беларускую мову. Назавіце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.**

1. Общество возникает исторически при наличии известного минимума взаимодействующих индивидов, имеющих, несмотря на свое своеобразие, общие потребности, интересы и цели (П. В. Алексеев).  
2. Глобализация – это охватывающее всю планету движение капитала, товаров, услуг и рабочей силы, а также сосредоточение управления экономикой в руках транснациональных компаний и транснациональных банков (Г. А. Космач, В. С. Кошелев, М. А. Краснова).  
3. Простое население, занимавшееся земледелием, скотоводством и рыболовством, жило в селище (В. А. Белозорович, С. А. Кудрявцева, А. В. Любый).  
4. Вместе с тем, как это ни странно, материал, сияющий несказанной белизной, казался невесомым (В. П. Катаев).  
5. В XIX веке А. И. Герцен написал: «Русское правительство – как обратное провидение: устраивает к лучшему не будущее, но прошедшее» (Л. М. Млечин).

**62. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго дзеяслоўныя формы ў наступным парадку: інфінітыў, спрагальныя формы, дзеепрыметнікі.**

Ці магчыма падрабіць уласныя жэсты? Звычайна спецыялісты адказваюць, што не. Таму што будзе неадпаведнасць паміж жэстамі, мікрасігналамі арганізма і словамі. Напрыклад, раскрытыя далоні асацыіруюцца са шчырасцю, але, калі падманшчык раскрывае свае абдымкі і ўсміхаецца вам, адначасова гавораць няпраўду, мікрасігналы яго арганізма выдадуць яго. Гэта могуць быць звужаныя зрэнкі, паднятае брыво або скрыўлены куточак рота, частае міганне, і ўсе гэтыя сігналы будуць пярэчыць абдымкам і ўсмішцы. Аднак існуюць выпадкі, калі мове цела спецыяльна навучаюць для дасягнення неабходнага ўражання, напрыклад, палітыкаў, адвакатаў, акцёраў, тэлекаментатараў і інш. Мікражэсты паяўляюцца толькі на нейкую хвілінку, і заўважыць іх могуць толькі вопытныя спецыялісты (Л. Леванцэвіч).

**63. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні.**

У з о р. Прачытаць (кніга) – прачытаная кніга, прывезці (дровы) – прывезеныя дровы.

Дагледзець (сад), загаіць (рана), вызваліць (зямля), схіліць (галіны), сказаць (словы), збудаваць (стадыён), запрэгчы (конь), асвятліць (горад), пачарнець (пні), пажаўцець (лісце), зжаць (жыта), збялець (твар), пашыць (адзенне), пасівець (валасы), выцерці (падлога), стаміцца (чалавек), сагнуць

(цвік), раскрыць (вокны), наладзіць (абсталяванне), пасінець (далячынь), заслаць (ложак), зарасці (сцежка), паваліць (дрэва), прайграць (матч), зvezці (сена), ствараць (мадэль), рассыпаць (гарох), расстраляць (мішэнь), скасіць (трава), злавіць (ліст), напісаць (аўтабіяграфія), прапалоць (агарод), замкнуць (хата).

**64. Знайдзіце сказы, у якіх дзеепрыслоўі ўтвораны і ўжыты няправільна.**

1. Бацька з сынам, ціха размаўляўшы, сядзелі за сталом. 2. Слухаючы прамову, узнікаюць розныя пытанні. 3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі. 4. Не паспявая за братам, Алесь ішоў падбегам. 5. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра. 6. Згубячы галаву, па валасах не плачуць. 7. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу. 8. Не шукаўшы, не знойдзеш. 9. Выглядаючы ў вадзе здабычу, чайка планіруе ў паветры. 10. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецэруком. 11. Стаяўшы на грудях, буслы доўга аглядалі лагчыны. 12. Праезджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 13. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 14. Сеўшы ў сані, коні рванулі з месца. 15. Паабедаўшы, настрой значна палепшыўся.

**65. Спішыце, раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.**

Адказаць (па)беларуску, бачыць далёка(далёка), без(дай)прычыны, вывучыць (на)памяць, глянуць (на)лева, дапамагчы (па)суседску, дзе(небудзь) прысесці, ісці (па)ціху, заклеены крыж(на)крыж, зрабіць (па)мойму, (на)адрэз адмовіць, (на)дзіва прыгожы, (на)заўжды ўдзячны, не(пад)сілу, паглядзець (у)ніз, (па)дамашняму ўтульна, (па)доўгу не бачыцца, падзяліць (па)роўну, паспець як(раз) на вячэру, (па)чацвёртае, рабіць (як)след, убачыць (у)першыню, час(ад)часу, дом (на)супраць.

**66. Прачытайце тэкст, устаўце часціцы не ці ні, растлумачце правапіс часціц з рознымі часціцамі мовы.**

Што (н..)кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяспэчэнны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характэр – чалавек і прырода. Бо (н..)колі (н..)страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго (н..)вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова (н..)выяўлены і (н..)колі (н..)могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае нам яна! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэтую кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя

надпісы – хіба ж гэта (н..)ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё (н..)суразмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігай (Якуб Колас).

**67. Спішыце, раскрываючы дужкі. У адпаведнасці з правіламі пішыце прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.**

(з) пад Нарачы, (з) за плячэй, усё (ж) такі, дзе (сьці) па вёсках, (з) за свету, зусім (такі) весела, (з) пад страхі, добра (такі) зацемна, пратаптаная калі (сьці), збылося (такі) жаданне, (па) за яго істотаю, што (небудзь) моцнае, абы (з) кім, справа не (абы) якая, каго (ж) небудзь, (па) над борам, (абы) толькі адцягнуць, усё (ж) яшчэ што (сь) засталася, спяваць што (небудзь).

**68. Аформіце сказы ў адпаведнасці з нормаў пунктуацыі.**

1. Шкада што да нас так позна прыходзіць суровай позвай сумленне якое завецца словам кароткім мама (Р. Барадулін). 2. Выйдзеш ноччу на двор і адразу адчуваеш змену раней было светла ад яблык уверсе дзе кроны дрэў а цяпер быццам нехта перавярнуў яблыні яблыкаў аж бела на зямлі а кроны нязвыкла палюхаюць халоднаю нейкай трагічнаю чарнатаю (Я. Сіпакоў). 3. Мы ўжо не просім міласці ў прыроды прырода моліць літасці ў нас (С. Грахоўскі). 4. Матчыны рукі залатыя рукі (І. Мележ). 5. І двор і дарога і лес усё было занесена белым снегам (І. Пташнікаў). 6. Вецер загуляе хвойнік лозы гнуцца (Я. Колас). 7. Сцяпанка сказаў чалавек ідзі пасядзі ў цяньку ты стаміўся (К. Чорны).

Да зместу

## Тэма 4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

**Пытанні:**

1. Характарыстыка гутарковага стылю.
2. Спецыфіка мастацкага стылю.
3. Асаблівасці навуковага стылю.
4. Характарыстыка афіцыйна-справавога стылю.
5. Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці.

**Заданні:**

**69. Прачытайце тэксты і вызначыце, да якога стылю належыць кожны з іх. Назавіце выяўленыя ў кожным тэксце прыкметы адпаведнага стылю.**

1) Караткаватая, не болей як на паўкіламетра, сцежачка, шарым, нявыбеленым палатном яна расцілалася спачатку з крутога пясчанага



груда, на якім з-пад старых прысадаў светла бялелі першыя местачковыя хаты, і праз ружовы ад смолкі і махрысты ад вобаратніку поплаў бегла ад рэчкі пад серабрыстыя вербы. Пераскочыўшы тут гібкую кладку з хісткаю жэрдачнай парэнчаю, тугою ўжо чарнаватаю лентаю каля прымлелых гаркавата-клейкіх алешын, пад якімі пякуча-агністым жарам гарэлі палявыя гваздзікі і красавала, выпусціўшы дробныя каласкі, пахучая зуброўка, падымалася зноў на жвірысты грудок, зарослы круглымі, нібы царкоўныя купалы, ядлаўцовымі кустамі, між якіх раскашаваў ясна-жоўтымі выспамі густа-дрыготкі расходнік і цёпла-горка пах, разліўшыся цэлымі азярынамі, ліловы чабор (В. Адамчык “Сцежка на расходніку”).

2) Вугляводы – арганічныя злучэнні, састаў якіх, як правіла, можна выразіць формулай  $C_n(H_2O)_m$ , дзе  $n$  і  $m$  роўны 3 і больш. Такім чынам, суадносіны атамаў вадароду і кіслароду ў малекулах большасці вугляводаў такія ж, як і ў вадзе (2 : 1), што і адлюстравана ў назве гэтых рэчываў. Аднак вядомыя вугляводы, састаў якіх не адпавядае прыведзенай формуле. Самымі простымі па структуры вугляводамі з’яўляюцца монацукрыды. Усе яны ўяўляюць сабой нізкамалекулярныя злучэнні, якія добра раствараюцца ў вадзе і валодаюць салодкім смакам. Колькасць атамаў вугляроду ў малекулах монацукрыдаў вар’іруе ад 3 да 9. Найбольш распаўсюджаны ў прыродзе пяцівугляродныя монацукрыды ( $C_5$ ) – пентозы і шасцівугляродныя ( $C_6$ ) – гексозы (М. Дашкоў).

3) У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы.

Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні ствараюць грамадзянам Рэспублікі Беларусь неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалага валодання імі.

4) Калі дадому прыехаў Коля, Стэфаніда, частуючы яго, здарожанага і нейкага зблажэлага, – адныя вялікія вочы на твары свецяцца, – спытала:

– Схуднеў ты, і што ж цябе ўзяло так?

– Ой, мама, ты кожны раз адно і тое – схуднеў.

А потым ужо асцярожна, каб не ўнаравіць, ціха перапытала:

– Людзі ж кажуць, што тамака ў горадзе ты прыжаніўся?

– Хто гэта кажа? Ці не Чабарэ часам? – дагадаўся ён.

- Ага, янэ.
- А хіба я табе не казаў, што жыву ў абшчазе?
- Як ты кажаш? Абшчага?
- Ну, абшчажыце, інтэрнат. Далі, калі пайшоў на новую работу.
- Як заробаткі там?
- Лімон маю...
- А пра які гэта лімон ты кажаш?
- Ён засмяўся:
- Ну, маці, ты даеш, ад жызні адстала.
- Дзіва што, седзячы адна ў запечку.
- Лімонам цяпер называюць мільён грошай. Абясцэніліся яны саўсім. (В. Адамчык “Сон у калядную ноч”).

5) Зваротны адлік да XXXII Гульняў летняй Алімпіяды ў Токіа ідзе ўжо не на тыдні, а на дні. Зусім хутка галоўная спартыўная падзея апошняй пяцігодкі прыцягне да сябе ўвагу ўсяго свету.

Парадуе аматараў і “каралева спорту”. Спаборніцтвы па лёгкай атлетыцы традыцыйна прыносяць імгненныя секунды, высокія метры і гучныя рэкорды. Не застануцца ў цяні і беларускія спартсмены, якія з кожнай алімпіяды вяртаюцца з медалямі. Сёлета штурмаваць алімпійскія вышыні ў Токіа адправяцца 35 спартсменаў на чале з галоўным трэнерам нацыянальнай зборнай Юрыем Маісевичам. (В. Сцяцко).

### **70. Вызначыце стыль, для якога характэрна наступная лексіка.**

- 1) суправаджальны ліст, ніжэйпадпісаныя, у адпаведнасці з нормамі, парадак дня, заказчык, прашу прыняць меры, аказаць дапамогу, адказчык;
- 2) праблематыка пытання, з аднаго боку, варта падкрэсліць, на мэце даследавання, можна зрабіць вывад, удзельная вага;
- 3) веснавое сонца, гаспадарліва абсталяваным дворык, праменькая вузенькая сцэжка, местачковыя хаты, прысадзістая хвойка;
- 4) абяцанка-цацанка, хоць да раны прыкладай, газіроўка, крыў божа, зліняў з урока, баўытыся, бэйбус, дывытыся;
- 5) грамадзяне, армія беспрацоўных, культурныя кантакты, мірнае суіснаванне, партыйны блок, парламент, дзясяткі аматараў футбола.

### **71. Перакладзіце на беларускую мову дзеярыслоўныя словазлучэнні, вызначыце іх стыльваю прыналежнасць.**

Включая полученные результаты, дополнив задание, зная расстояние, исходя из условия опыта, направляя развитие, не нарушая жизненного цикла, не обратив внимания, не ограничивая распространение, описав среду обитания, определяя химический состав, принимая во

внимание, разместив в пространстве, учитывая данные предыдущего исследования.

Да зместу

## Тэма 5. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

### *Пытанні:*

1. Асноўныя падстылі навуковага стылю.
2. Лексічныя асаблівасці навуковага стылю.
3. Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю.
4. Сінтаксіс навуковага маўлення.
5. Жанравая разнастайнасць навуковага стылю.

### *Заданні:*

**72. Падбярыце навуковы артыкул па спецыяльнасці і адкажыце на наступныя пытанні:**

- Якія часціны мовы сустракаюцца ў дадзеным тэксце часцей, якія – рэдка ці зусім не адзначаюцца?
- Якія формы назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў пераважаюць?
- Якія сказы па мэце выказвання і па структуры сустракаюцца ў тэксце?
- Знайдзіце ў тэксце тэрміны і ахарактарызуйце іх.

**73. Якія з наступных тэрмінаў-назоўнікаў можна паставіць у форме множнага ліку і чаму? У якіх галінах навукі яны могуць выкарыстоўвацца?**

Гліна, метал, вада, пясок, воск, вадарод, кісларод, жыта, лён, крупа, торф, цукар, малако, падатак, цэмент, калій, фосфар, бром, медзь, ртуць, хлеб, матыў, бераг, ахова, крэдыт, экскурсія, тайга, камфорт.

**74. Вызначыце, якія прадметы або з'явы названы паводле наступных прозвішчаў і ўласных імёнаў.**

Форд (амерыканскі вынаходнік, прамысловец); Аксель (нарвежскі канькабежац-фігурыст); Дызель (нямецкі інжынер); Морзэ (амерыканскі вынаходнік); Цэльсій (шведскі астраном, фізік); Магелан (іспанскі і партугальскі мараплавец); Нобель (шведскі хімік, інжынер); Рэнтген (нямецкі фізік); Мендзялееў (рускі хімік, фізік, эканаміст, геолаг, тэхнолаг і інш.); Ватман (англійскі вынаходнік, фабрыкант); Рубік (венгерскі вынаходнік, скульптар, прафесар архітэктуры).

**75. Падрыхтуйце для публічнага выступлення тэкст-апавяданне на спецыяльнасці на тэму “З гісторыі навуковых адкрыццяў”.**

Да зместу

## Тэма 6. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

### **Пытанні:**

1. Падстылі афіцыйна-справавога стылю.
2. Лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі афіцыйна-справавога стылю.
3. Загалолак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента.
4. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, дакладная запіска, аўтабіяграфія, тлумачальная запіска і інш.), правілы іх напісання і афармлення.

### **Заданні:**

**76. Замяніце словы і словазлучэнні справавога стылю міжстылёвымі.**

Ажыццяўляць кіраўніцтва, аказаць дапамогу, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, звярнуцца з прапановай, мабілізаваць сілы, мець месца, мець на мэце, праявіць цікавасць, прыняць пад увагу, прыцягнуць да адказнасці, распачаць вытворчасць.

**77. Размяркуйце словы і выразы па наступных групам:**  
**1) стылістычна нейтральныя, 2) з яркай прыметай афіцыйна-справавога стылю, 3) уласцівыя іншым стылям.**

Ажыццяўляць кіраўніцтва, развесіць вушы, працаўладкаванне, лес, атрымальнік, аказаць дапамогу, інвентарызацыя, дом, непрацаздольнасць, я, доктарша, рэчка, кампенсацыя за адпачынак, грашовае ўзнагароджанне, суайчыннікі, жывы сведка, прыняць меры, чыгунка, страхавы поліс, рукой падаць, уздзеянне, філоніць, халтура, мужчына, цягнік, чароўны, часовы, лабарантка, наш дэвіз, вышэйпададзены, даць зялёную вуліцу, крэдыт, ажыццяўляць кіраўніцтва, старшыня, людзі ў белых халатах, грашовае кампенсацыя.

**78. Растлумачце значэнні слоў, якія называюць розныя службовыя дакументы.**

Абанемент, атэстат, дыплом, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, дыплом, прэйскурант, рэзюмэ, сертыфікат, справаздача.

**79. Перакладзіце словы і словазлучэнні на беларускую мову.**

Адресат, віза, внутрэнний документ, входящий документ, дата, деловое пісьмо, досье, извешчєние, контрольный лист, корреспондент, опись, оригинал документа, подпісь на документе, предложение, регистрационная карточка, сопроводительное пісьмо, факсимиле, нормативные документы, подлинник документа.

**80. Напішыце характарыстыку на аднаго з прадстаўнікоў вашай групы. Пры напісанні тэксту прытрымлівайцеся наступнага плана:**

1. Агульныя звесткі (прозвішча, імя, імя па бацьку, год, месца нараджэння).
2. Звесткі пра вучэбную дзейнасць (паспяховасць, да якіх вучэбных дысцыплін праяўляе асаблівую цікавасць, актыўны ці пасіўны на занятках).
3. Чым цікавіцца, захапляецца, да чаго мае здольнасці?
4. Як удзельнічае ў грамадскім і культурным жыцці групы, навучальнай установы?
5. Узаемаадносіны з калектывам групы.
6. Асаблівасці, рысы характару асобы.
7. З якой мэтай складзена характарыстыка?

**81. Напішыце заяву з просьбай:**

а) дазволіць датэрмінова здаць экзамены (назваць уважлівую прычыну); б) дазволіць перавод з дзённай формы навучання на завочную ў сувязі з сямейнымі абставінамі; в) працягнуць экзаменацыйную сесію (указаць уважлівую прычыну).

**82. З якіх дзелавых папер маглі быць узяты наступныя выразы?**

Адбудзецца сустрэча, прашу прыняць, усё атрыманае вярну, давяраю атрымаць, апаратура ў парадку, справаздача прыкладаецца, выдадзена для прадстаўлення, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, прадпрыемства абавязваецца, ацэначная камісія ў складзе, пастанавілі, з'яўляецца студэнтам, даводзім да вашага ведама, слова даецца.

[Да зместу](#)

**[Тэма 7. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ](#)**

***Пытанні:***

1. Паняцце культуры маўлення і маўленчага этыкету.
2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы.
3. Дакладнасць маўлення.

4. Лагічнасць маўлення.
5. Дарэчнасць маўлення.
6. Чысціня маўлення. Праблема ўплыву суседніх моў на беларускую.
7. Багацце (разнастайнасць) і вобразнасць маўлення.
8. Маўленчы этыкет і культура зносін беларусаў.
9. Маўленчы этыкет і ветлівасць. Формулы ветлівасці. Ветлыя звароткі ў сістэме агульнага этыкету.
10. Камплімент і сродкі яго выражэння ў маўленчай сітуацыі.
11. Этыкет тэлефонных размоў.
12. Маўленчая культура дзелавых стасункаў.
13. Віртуальная прастора і праблема маўленчага этыкету.
14. Маўленчы этыкет і культура зносінаў у іншых краінах свету.

### *Заданні:*

**83. Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.**

Адкрыццё, выпадак, высокаразвіты, кіламетр, к(о,а)ледж, крыху, лыжня, шасі, на Беларусі, процівага, слабы, в(я,е)рба, грынпіс, гуру, форзац, л(а,о)гін, наспех, навіна, пасланец, першынство, даследаванне, ступень, спіна, удалы, хаос, шэсцьдзясят, эксперт, адзінаццаць, жалюзі, жыхар, пеня, піцэрыя, крапіва, кулінарыя, ласкавы, мысленне.

**84. Прачытайце словы і спалучэнні слоў у аднаведнасці з арфаэпічнымі нормамі беларускай мовы. Адзначце марфемы, у якіх назіраецца несупадзенні ў напісанні і вымаўленні.**

Бегчы, без хмар, вучышся, год ад году, горад, грамадскі, грыб, зверху, звярынец, лодка, мозг, не быў, перакладчык, пясчынка, сліва, снег, спелы, стужка, суседка, сшытак, куб, цвёрды, цвісці.

**85. Запішыце словы па-беларуску. Растлумачце правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах.**

Ажыотаж, аудиторія, біяграфія, гладиатор, дыягностыка, дыета, дыскваліфікацыя, ідэаліст, кліентура, мільярдэр, океан, олімпіяда, орыентацыя, прыорытэт, раённы, рацыён, рэабілітацыя, спартакіада, фіаско, фізіялогія, хореограф, чэмпіён.

**86. Выпраўце памылкі ў наступных сказах. З якімі камунікатыўнымі якасцямі маўлення яны звязаны?**

1. Высокі мастацкі густ і добрае веданне мовы дазвалялі Максіму пісаць грунтовыя і цікавыя артыкулы. 2. Ефрасіння Полацкая заснавала мужыцкі манастыр у Полацку. 3. Белазы – самыя магутныя машыны ў Еўропе, самыя эфектныя ва ўсім свеце. 4. Міхаська не ўмеў ляжаць

з закрытымі вачыма. 5. Гліняная вуліца цягнулася да самай вёскі. 6. Ураджайныя глебы трэба ахоўваць. 7. Сёння адбудзецца добрае цёплае надвор'е без ападкаў. 8. Кожная лекцыя павінна паглыбляць кола ведаў студэнтаў. 9. Ініцыялы пішыце скарачана. 10. Характар у хлопца павольны. 11. Колісь прыйдзеца пакінуць гэты дом. 12. Кожны год мы набываем абаненты на цыкл трэніровак.

**87. Выпраўце маўленчыя памылкі ў словазлучэннях. Адкажыце, у выніку чаго яны ўзніклі.**

Карэнны абарыген, свабодная вакансія, вялікі супермаркет, мая аўтабіяграфія, дыскаўнтар танных тавараў, канчатковы вынік, малады юнак, першая прэм'ера, будучая перспектыва.

**88. Выберыце са слоў у дужках тое, што патрэбна ўжыць для захавання дакладнасці маўлення.**

1) Вельмі акуратны, дакладны (пунктуацыйны, пунктуальны); 2) рэзкі рух уперад з апорай на выстаўленую нагу (выпад, выпадак); 3) пакрыты гарамі, узвышшамі (гарысты, горны); 4) прызначаны для гонак (гончы, гоначны); 5) доўгая круглая палка, на якой прымацоўваецца сцяг (дрэўка, дрэўца); 6) які мае адносіны да матча (мачтавы, матчавы); 7) здольны да музыкі (музыкальны, музычны, музыканцкі); 8) у боксе: прамежак часу, на працягу якога адбываецца адна частка бою (раўт, раўнд); 9) сапраўдны нявыдуманы выпадак, з'ява, здарэнне (фактар, факт); 10) рухомая лесвіца для пад'ёму і спуску людзей (эскалатар, экскаватар).

**89. Адзначце сказы з граматычнымі памылкамі. Запішыце правільныя варыянты.**

1. Адчуваўся нейкі ледзь прыкметны фальш у словах дзяўчыны. 2. Мы чакалі гасцей з далёкага Сібіру. 3. Мама працуе ў раённай рыбгасе. 4. На жаль, тут не было пад'езда да гэтага дома. 5. Сёння на двары цёпла і сонечна. 6. Нам прапанавалі смачны рагу. 7. Гэтая вушанка была больш светла-шэрай. 8. Дзед быў узрушаны не менш, як Кастусь. 9. Дзядуліны прапановы ім вельмі спадабаліся. 10. Міцяў партфель здаўся цяжкім. 11. Брат вышэй за мяне. 12. Экскурсія па коласаўскім мясцінам была даволі цікавай і пазнавальнай.

**90. Перапішыце, наставіўшы знакі прыпынку і выправіўшы, дзе неабходна, памылкі.**

1. Слава пра розум і прыгажосць полацкай князеўны разышлася далёка па полацкім землям. 2. У стрэсавай сітуацыі лепш за ўсё супакоіцца і паспрабаваць пажартаваць над сваімі праблемамі. 3. Я за здаровы лад жыцця таму пяць разоў у тыдзень хаджу ў басейн. 4. Сёння ў гіпермаркеце

шмат пакупнікоў і мы запаркаваліся метрах у сарака ад уваходу. 5. Чатыры года я забываўся патэлефанаваць маёй настаўніцы павіншаваць са святам і падзякаваць яе. 6. Мы зразумелі Вашу прапанову і просім накіраваць ліст па наступным адрасе Мінск вул. Макаёнка 4. 7. У пакоі было настолькі брудна што прусакі бегалі па абшарпаным сценам. 8. Тры стагоддзя беларуская мова паспяхова выконвала функцыю дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім.

**91. Раскрыйце дужкі і запішыце словазлучэнні, замяніўшы лічбы словамі.**

Каля (700 падручнікаў), у (12 вёскі), у (419 аўдыторыі), пра (5 студэнтаў), звыш (83 экзэмпляраў), на (400 гектараў), у (2024-ы год), на (365-ы дзень), на 2 (тыдзень); у 3 (чалавек); за 232 (вучань); 64 (кілаграм); 3 (цяля); 14 (ягня); 181 (тона); абедзве (родная сястра); усяго 4 (зімовы дзень); 1/3 (кілаграм); 38,7 (цэнтнер); у 2 (корпус).

**92. Пабудуйце правільныя словазлучэнні. Якой камунікатыўнай якасцю трэба кіравацца: дакладнасцю ці дарэчнасцю?**

(Высокая, вялікая) тэмпература, дызельны (рухавік, матор), капітальнае (укладанне, улажэнне), (дарадца, саветнік) прэзідэнта, (вільгаць, вільготнасць) зерня, (дадатны, станоўчы) лік, (дзелавітая, дзелавая) гутарка, (асобны, асаблівы) настрой, (бескарысна, бескарысліва) заступіцца за сябра, (жылыя, жыллёвыя) умовы, (адборны, адборачны) тур, (выхаваўчае, выхаванае) мерапрыемства, (дараваць, дарыць) свята.

**93. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Вызначыце ролю фразеалагізмаў, прыказак, прымавак у мове чалавека.**

Збіць з панталыку, навастрыць вушы, заварыць кашу, блытацца пад нагамі, вадой не разліць, біць лынды, пераліваць з пустога ў парожняе, як кот наплакаў, даць маху, ахілесавы пяты, сем пятніц на тыдні, стаць на ногі, вачэй не зводзіць, чэрці адной шэрсці, язык да Кіева давядзе, да белых мух, абое рабое, сядзець на двух крэслах, паціраць рукі, ні да бока ні да вока, байкі баяць, брэша, як лён чэша.

**94. Перакладзіце найбольш ужывальныя ўстойлівыя спалучэнні з беларускай мовы на рускую (1) і з рускай на беларускую (2).**

1. Гладкай дарогі і з лёгкім ветрыкам; маеш рацыю; на волю лёсу; як душа жадае; што мы маем да; ісці сваім парадкам; для прыліку; не ў гуморы; урэшце (нарэшце); як кажуць; што да мяне; годны павагі.

2. Оказать услугу; на самом деле; точка зрения; вступить в брак; в чём дело; принимать участие; задавать тон; на днях; ни в коем случае;



разжиться деньгами; в другой раз; в этом году; недосуг; нет ничего удивительного; по вашей милости; первым делом; по крайней мере; один на один; на каждом шагу.

**95. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.**

Жёсткий вагон, жёсткая подушка, жёсткие волосы; кисть винограда, кисть руки, кисть художника; жарить мясо, жарить кофе, солнце жарит; верное решение, верный перевод, верная опора, верный друг; заключать договор, заключать в объятия, заключать брак, заключать в скобки; белорусское общество, общество любителей книг, гражданское общество; открыть книгу, открыть глаза, открыть зонтик, открыть дверь.

**96. Знайдзіце і выпраўце лагічныя памылкі ў наступных сказах.**

1. З прычыны холаду ў рэнтгенаўскім кабінце робім толькі тэрміновыя пераломы. 2. Робім поліэтыленавыя ўпакоўкі па памерах кліента. 3. Дзеці выдаюцца бацькам толькі ў цвярозым стане. 4. Дзеці да пяцігадовага ўзросту праходзяць у цырк на руках. 5. Кандытарская фабрыка запрашае на працу двух мужчын: аднаго – для абгорткі, другога – на начынку. 6. Ліфт уніз не падывае. 7. Рэстаран не працуе. Усе афіцыянткі распушчаныя. 8. Прадаюцца чатыры гускі і гусак. Усе нясуцца. 9. Цябе забудуць не толькі людзі, але і родныя. 10. Летам у лясах успыхваюць пажары дзякуючы неасцярожнаму абыходжанню з агнём. 11. Цяпер у Васіля ёсць добры конь, ён будзе сабе новую хату.

**97. Некаторыя паняці ў рускай мове падаюцца праз словазлучэнні, а ў беларускай мове абазначаюцца адным словам. Зрабіце падобны пераклад.**

Вопросительный знак, берёзовый сок, печная труба, карманный ножик, летучая мышь, тёплые края, пребывание в гостях, детёныш белки, католический монастырь, потерять сознание, гнездо аиста, носовой платок, падающая звезда, семечко тыквы, ветряная мельница.

**98. Прачытайце тэкст. Перакладзіце на беларускую мову. Назавіце асноўныя нормы і традыцыі беларускага этыкету.**

«Основой этикета является сдержанность, умеренность. Сдержанность в одежде, поведении, общении – ядро этикета любого народа, в том числе и русского.

Основополагающим принципом функционирования речевого этикета является принцип вежливости. Вежливость – это основное требование речевого этикета: речевой этикет существует для выражения, в общении вежливых отношений между собеседниками. Сдержанность, умеренность

входят в понятие вежливости, но не исчерпывают его, когда речь идет о речевом этикете. Выражение вежливости в речевом этикете конкретизируется определенными требованиями к общению, совокупность которых и составляет речевой этикет; если эти требования реализованы в конкретном общении, о нем можно говорить, как об этикетном, т. е. как о таком, в котором соблюдены правила речевого этикета.

Правила речевого этикета могут быть подразделены на нормы и традиции.

Нормы речевого этикета – это обязательные для выполнения правила, невыполнение которых привлекает внимание окружающих и вызывает их осуждение. Примеры норм речевого этикета: со знакомым надо здороваться, за услугу надо благодарить, за проступок надо извиниться, нельзя перебивать собеседника, ругаться нецензурно и т. д.

Традиции общения (этикетные традиции) – это правила, которые не являются обязательными для соблюдения, но в силу тех или иных причин их принято придерживаться. Отступление от традиций общения, пренебрежение ими тоже замечаются окружающими и тоже вызывают неодобрительную оценку, но менее категоричную и единодушную, чем в случае с нормами. Нередко несоблюдение традиций общения вызывает удивление, сожаление и др. Примеры этикетных коммуникативных традиций: принято разговаривать с попутчиками в длительной поездке, не следует выяснять отношения в присутствии детей и др. Нормы обычно описываются при помощи слова «необходимо», традиции – при помощи таких слов, как «принято», «обычно», «в большинстве случаев», «чаще всего» и др.» (И. Стернин «Русский речевой этикет»).

**99. Падбярцыце да рускіх этыкетных формул беларускія аднаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.**

Приятного аппетита! Приветствую вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Простите! Извините меня! Спокойной ночи! Счастливого пути! До скорой встречи!

**100. Прывядзіце прыклады выказаў і формул, што існуюць у маўленчым этыкеце жыхароў іншых краін. Падрыхтуйце рэферат пра маўленчы этыкет адной з краін. Пры афармленні бібліяграфічнага спіса карыстайцеся прыкладамі афармлення літаратуры, пададзенымі ў [дадатку](#).**

[Да зместу](#)

## МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

### ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Мова як грамадская з’ява. Функцыі мовы.
2. Моўная карціна свету. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
3. Узнікненне беларускай народнасці і старажытнабеларускай мовы.
4. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVI стст.
5. Стан беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай Імперыі.
6. Новая беларуская літаратурная мова пачатку XX ст. Палітыка беларусізацыі.
7. Беларуская мова на сучасным этапе (з 1990 г. да нашых дзён).
8. Лексічнае значэнне слова. Прамае і пераноснае значэнні слова. Мнагазначнасць слова.
9. Актыўная і пасіўная лексіка.
10. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.
11. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
12. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненне ад агульнаўжывальных слоў.
13. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.
14. Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.
15. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства. Тыпы слоўнікаў.
16. Сутнасць, асаблівасці і тыпы білінгвізму.
17. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.
18. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.
19. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
20. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.
21. Паняцце стылю, агульная характарыстыка функцыянальных стыляў беларускай мовы.
22. Асаблівасці навуковага стылю.
23. Асноўныя жанры навуковай літаратуры.
24. Асноўныя прыкметы афіцыйна-справавога стылю.
25. Паняцце дакумента, класіфікацыя дакументаў.
26. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.
27. Маўленчы этыкет і культура зносін.

[Да зместу](#)

## КАНТРОЛЬНЫ ТЭСТ

**1. Адзначце моўную сям'ю, у якую ўваходзіць беларуская мова:**

- а) стараславянская моўная сям'я;
- б) індаеўрапейская моўная сям'я;
- в) славянская моўная сям'я.

**2. Адзначце асноўную функцыю мовы:**

- а) этнаграфічная;
- б) камунікатыўная;
- в) літаратурная;
- г) мастацкая.

**3. Калі пачалося кнігадрукаванне ва ўсходніх славян?**

- а) 1519 г.;
- б) 1517 г.;
- в) 1521 г.

**4. Які статус мела беларуская мова ў ВКЛ?**

- а) мовы царквы;
- б) літаратурная мова;
- в) дзяржаўная мова;
- г) мова фальклору.

**5. У 1795 г. у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Беларусь:**

- а) была далучана да Расійскай імперыі;
- б) была далучана да Польшчы;
- в) стала самастойнай дзяржавай.

**6. Палітыка беларусізацыі праводзілася ў:**

- а) у 20-я гг. XX ст.;
- б) у 50-я гг. XX ст.;
- в) у 90-я гг. XX ст.

**7. Выберыце дакладнае азначэнне паняцця “дзяржаўная мова”:**

а) афіцыйная мова, на якой працуюць дзяржаўныя і адміністрацыйныя органы, грамадскія арганізацыі, навуковыя, навучальныя і культурныя ўстановы;

б) мясцовая разнавіднасць мовы, якая адрозніваецца ад сумежных гаворак своеасаблівымі фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі;

в) мова, на якой гаворыць канкрэтны народ у пэўны перыяд;

г) камунікатыўная дзейнасць чалавека, выкарыстанне мовы ў працэсе зносін з іншымі людзьмі.

**8. Лексічнае значэнне слова – гэта:**

а) здольнасць слова характарызаваць з'явы і прадметы рэчаіснасці;

б) суаднесенасць слова з тымі ці іншымі з'явамі або прадметамі, рэчаіснасцю;

в) агульнае значэнне, якое ўласціва розным разрадам слоў у мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца.

**9. Словы з аднолькавым гучаннем, але розным значэннем называюцца:**

- а) сінонімамі;
- б) антонімамі;
- в) амонімамі;
- г) паронімамі.

**10. Да спецыяльнай лексікі не адносяцца:**

- а) прафесіяналізмы;
- б) дыялектызмы;
- в) тэрміны;
- г) наменклатурныя назвы.

**11. Тэрміны – гэта:**

а) словы, вядомыя толькі вузкаму колу людзей, аб'яднаных агульнымі інтарэсамі;

б) спецыяльныя словы, якія ўключаюцца ў падручнікі, энцыклапедыі і даведнікі;

в) спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў.

**12. Адзначце, што не адносіцца да спецыфічных асаблівасцей тэрмінаў:**

- а) сістэмнасць;
- б) наяўнасць дэфініцыі;
- в) наяўнасць экспрэсіі;
- г) тэндэнцыя да адназначнасці.

**13. Адзначце, у слоўніках якога тыпу даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку і г. д.:**

- а) этымалагічных;
- б) энцыклапедычных;
- в) тлумачальных;
- г) навуковых.

**14. Што такое білінгвізм?**

а) гэта валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі;

б) навука пра сутнасць, будову, функцыянаванне і развіццё мовы;

в) гэта моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў.

**15. Адзначце словазлучэнне, у якім парушаны марфалагічныя нормы беларускай мовы:**

- а) дзве бегавых дарожкі;
- б) дваццаць гарачых дзён;
- в) тры славуцыя алімпійцы;

г) дзве аплачаныя акцыі.

**16. Адзначце слова з правільным канчаткам у родным склоне:**

- а) болі;
- б) снега;
- в) кіламетру;
- г) турызму.

**17. Адзначце прыметнік, які не ўтварае ступені параўнання:**

- а) хуткі;
- б) стары;
- в) марскі;
- г) блізкі.

**18. Адзначце словазлучэнне з правільна ўжытым лічэбнікам:**

- а) з дваццаці пяці пасажырамі;
- б) на двух дыстанцыях;
- в) пяцёра атлетаў;
- г) чацвёрта гімнастак.

**19. Адзначце сказ, у якім парушаны сінтаксічныя нормы беларускай мовы:**

- а) Я не хацела вас пакрыўдзіць, выбачайце мне.
- б) Андрэй збіраецца ісці у краму па хлеб.
- в) У першы дзень канікул ён захварэў грыпам.
- г) Раніцай вырашылі ехаць у грыбы.

**20. Адзначце, якога стылю не існуе ў сучаснай беларускай мове:**

- а) літаратурнага;
- б) публіцыстычнага;
- в) гутарковага;
- г) дыялектнага.

**21. Адзначце, што не адносіцца да жанраў навуковага стылю:**

- а) канспект;
- б) распіска;
- в) рэцэнзія;
- г) даведнік.

**22. Адзначце прымету, якая не характэрна афіцыйна-справавому стылю:**

- а) выкарыстанне эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі;
- б) дакладнасць і лаканізм фармулёвак;
- в) нейтральны тон выкладу;
- г) ужыванне спецыяльнай тэрміналогіі.

**23. Адзначце, што не адносіцца да жанраў афіцыйна-справавога стылю:**

- а) рэпартаж;

- б) заява;
- в) аўтабіяграфія;
- г) аб'ява.

**24. Адзначце, што не з'яўляецца асноўнай камунікатыўнай якасцю маўлення:**

- а) лагічнасць;
- б) чысціня;
- в) правільнасць;
- г) адназначнасць.

**25. Маўленчы этыкет – гэта:**

а) камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі;

б) уменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы, што дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі;

в) гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін, а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі.

[Да зместу](#)

## СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ І РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метады. дапам. / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : БДПУ, 2005. – 207 с.

2. Антанюк, Л. А. Беларуская мова: прафесійная лексіка : курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў; – 3-е выд. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2005. – 240 с.

3. Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. давед. / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.] ; маст. У. М. Жук. – Мінск : БелЭн, 2001. – 496 с.

4. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метады. комплекс для студэнтаў нефіліал. фак. ПДУ / склад. і агул. рэд. С. А. Вялюга, А. І. Зянько. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 285 с.

5. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.

6. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : курс лекцый / Т. І. Скікевіч [і інш.]. – Горкі : БДСГА, 2013. – 112 с.

7. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

8. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.

9. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метады. дапам. для студэнтаў усіх форм навучання ўсіх спецыяльнасцей БДУІР / Л. А. Бондар [і інш.] ; пад рэд. Ю. А. Сцепанчука. – Мінск : БДУІР, 2006. – 69 с.

10. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрацэня; пад рэд. А. А. Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 694 с.

11. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 2 т.

12. Кісель, Т. А. Беларуская мова (прафесійная лексіка). Турызм і гасціннасць : вучэб. дапам. / Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Мінск : РПА, 2020. – 148 с.

13. Культура маўлення : вучэб.-метады. комплекс : у 2 ч. / склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.



14. Ламака, С. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб.-метада. дапам. для студэнтаў дзён., завоч. і дыстанц. формаў навучання / С. В. Ламака. – Мінск : БДУІР, 2006. – 78 с.
15. Лапкоўская, А. М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб. дапам. / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
16. Леванцэвіч, Л. В. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метада. рэкамендацыі / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – 43 с.
17. Леванцэвіч, Л. В. Маўленчы этыкет і культура зносінаў: вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Мінск : РИВШ, 2022. – 180 с.
18. Лепешаў, І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
19. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка : вучэб. дапам. для ВНУ / В. А. Ляшчынская. – Мінск : ИВЦ Минфина, 2003. – 243 с.
20. Маракуліна, Т. М. Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы: новыя правілы / Т. М. Маракуліна, І. Л. Капылоў. – Мінск : Соврем. шк., 2011. – 96 с.
21. Маршэўская, В. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна, 2003. – 274 с.
22. Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам : алфавіт. давед. па культуры беларус. мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
23. Прафесійнае маўленне гісторыка: камунікатыўны аспект : вучэб.-метада. дапам. / аўт.-склад. Н. Э. Шандроха. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 234 с.
24. Русско-белорусский словарь: около 110 000 слов : в 3 т. / Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т языка и лит. им. Я. Коласа и Я. Купалы ; ред. А. А. Лукашанец. – 10-е изд., перераб. и доп. – Минск : БелЭн, 2012. – 3 т.
25. Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / уклад.: Я. І. Хвалей, У. В. Шарпіла. – Мінск : Парадокс, 2004. – 416 с.
26. Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучас. слова, 1999. – 224 с.
27. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы : падручнік / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
28. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
29. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучас. слова, 2004. – 480 с.

30. Шкраба, І. Р. Самабытнае слова. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : БелЭн, 2008. – 320 с.

[Да зместу](#)

## УЗОРЫ АФАРМЛЕННЯ СПІСА ЛІТАРАТУРЫ

**Прыклады апісання самастойных выданняў**

– *Адзін, два ці тры аўтары:*

Леванцэвіч, Л. В. Маўленчы этыкет і культура зносінаў : вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Мінск : РИВШ, 2022. – 180 с.

Коледа, В. А. Основы физической культуры : учеб. пособие / В. А. Коледа, В. Н. Дворак. – Минск : БГУ, 2016. – 191 с.

– *Чатыры аўтары:*

Земледелие / А. С. Мастеров, С. И. Трапков, Д. В. Караульный, Д. И. Романцевич ; под общ. ред. А. С. Мастерова. – Горки : Белорус. гос. с.-х. акад., 2002. – 211 с.

– *Пяць і больш аўтараў:*

Ветеринарная хірургія / В. А. Журба, В. М. Руколь, Э. И. Веремей [и др.]. – Минск : Респ. ин-т проф. образования, 2021. – 431 с.

– *Шматтомнае выданне:*

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – 6 т.

– *Асобны том у шматтомным выданні:*

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 518 с.

– *Аўтарэферат дысертацыі:*

Митрофанова, О. Г. Психологические барьеры межкультурного взаимопонимания студентов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Митрофанова Ольга Геннадьевна ; Акад. последиплом. образования. – Минск, 2016. – 25 с.

– *Дысертацыя:*

Лук'янюк, Ю. М. Сучасная беларуская філасофская тэрміналогія (семантычны і структурны аспекты) : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Лук'янюк Юлія Мікалаеўна. – Мінск, 2003. – 129 л.

– *Рэсурсы аддаленага доступу:*

Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь : [сайт]. – Минск, 2003–2024. – URL: <http://www.pravo.by> (дата обращения: 24.06.2024).

Козулько, Г. Беловежская пуца должна стать мировым наследием / Г. Козулько // Беловежская пуца – XXI век. – 2004. – URL: <http://bp21.org.by/ru/art/a041031.html> (дата обращения: 02.02.2006).

## **Прыклады апісання састаўных частак выданняў**

– *Састаўная частка кнігі:*

Пивоваров, Ю. П. Организация мер по профилактике последствий радиоактивного загрязнения среды в случае радиационной аварии / Ю. П. Пивоваров, В. П. Михалев // Радиационная экология : учеб. пособие. – М. : Академия, 2004. – С. 117–122.

– *Састаўная частка зборніка:*

Войтешенко, Б. С. Сущностные характеристики экономического роста / Б. С. Войтешенко, И. А. Соболенко // Беларусь и мировые экономические процессы : науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; под ред. В. М. Руденкова. – Минск, 2003. – С. 132–144.

Пухнарэвіч, Т. Індустрыяльны турызм у Беларусі / Т. Пухнарэвіч // Гуманітарызацыя і культура : зб. студэнц. навук. пр. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: У. П. Люкевіч (старш.) [і інш.]. – Брэст, 2013. – С. 9–11.

– *Артыкул са зборніка тэзісаў ці матэрыялаў канферэнцыі:*

Пеньковская, Т. Н. Роль и место транспортного комплекса в экономике Республики Беларусь / Т. Н. Пеньковская // География в XXI веке: проблемы и перспективы : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию геогр. фак. БГУ, Минск, 4–8 окт. 2004 г. / Белорус. гос. ун-т, Белорус. геогр. о-во ; редкол.: Н. И. Пирожник [и др.]. – Минск, 2004. – С. 163–164.

Місько, Л. Л. Старажытныя адзінкі вымярэння на Беларусі / Л. Л. Місько // Тураўскія чытанні : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Гомель, 4 верас. 2004 г. / НАН Беларусі, Гомел. дзярж. ун-т ; рэдкал.: У. І. Коваль [і інш.]. – Гомель, 2005. – С. 173–178.

– *Артыкул з часопіса:*

Кісель, Т. А. Матывацыйная аснова назваў раслін у гаворках Бярозаўшчыны / Т. А. Кісель // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3, Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2023. – № 1. – С. 47–52.

– *Артыкул з газеты:*

Іванова, Л. Выхоўваць свайго чытача / Л. Іванова // Звязда. – 2023. – 23 снеж. – С. 9.

– *Артыкул з энцыклапедыі, слоўніка:*

Аляхновіч, М. М. Электронны мікраскоп / М. М. Аляхновіч // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2004. – Т. 18, кн. 1. – С. 100.

Витрувий // Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1971. – Т. 5. – С. 359–360.

[Да зместу](#)



Вучэбнае выданне  
БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)  
Электронны вучэбна-метадычны комплекс  
Складальнікі: Кісель Таццяна Аляксандраўна,  
Якубук Наталля Раманаўна

[Да зместу](#)